

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки

**Концепція навчання
географії України
в основній та старшій школі**

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016:913(477)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 27.11.2017 р.)*

Рецензенти:

Калініна Л. М., доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу економіки та управління загальною середньою освітою Інституту педагогіки НАПН України;

Лукашова Н. І., доктор педагогічних наук, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Пузіков Д. О., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу інновацій та стратегій розвитку освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Концепція навчання географії України в основній та старшій школі / за заг. ред. д-ра пед. наук О. М. Топузова та канд. пед. наук О. Ф. Надтоки. — К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. — 56 с.

ISBN 978-617-7724-05-5

Концепція навчання географії України в основній та старшій школі створена як рамковий документ, визначаючи ключові вектори розвитку географії України в школі, де розглянуті ключові сучасні аспекти географічної освіти на основі курсів, що охоплюють комплексне, з точки зору географії, вивчення своєї Батьківщини. В концепції висвітлені сучасні тенденції розвитку географії України, що повинні ініціювати дискусію щодо удосконалення та осучаснення відповідних розділів Державних освітніх стандартів, а вони, в свою чергу, — нових навчальних програм. Тут висвітлені та обґрунтовані основні аспекти діалектичної взаємозалежності Концепції навчання географії України в основній та старшій школі, українознавчої географічної компоненти Державних освітніх стандартів та навчальних програм курсів географії України для основної школи.

У Концепції висвітлені аспекти географічної освіти у курсах географії України в школі: тут виокремлені філософські, психолого-педагогічні, дидактичні основи та методичні особливості навчання географії України в гімназії та ліцеї. Окрім формування системи географічних понять та компетентностей в Концепції розглянуті сучасні та інноваційні підходи до освітнього процесу та навчальний процес в розрізі патріотичної та виховної компоненти.

УДК 373.5.016:913(477)

ISBN 978-617-7724-05-5

© Інститут педагогіки НАПН України, 2018
© КОНВІ ПРІНТ, 2018

Зміст

Вступ.....	4
1. Мета та завдання навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах.....	6
2. Філософські основи навчання географії України	10
3. Психолого-педагогічні основи навчання географії України	13
4. Дидактичні основи навчання географії України	15
5. Методичні особливості навчання географії України на основі особистісно-зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного та краєзнавчого підходів.....	18
6. Зміст та структура навчання географії України в основній та старшій школі	24
7. Формування системи навчальних понять в процесі навчання географії України.....	25
8. Підручник — основний засіб навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах.....	32
9. Інноваційні підходи до навчання географії України.....	41
10. Навчання географії України у контексті STEM-освіти.	44
11. Українознавча спрямованість навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах.....	46
12. Виховне значення географії України.....	49
13. Вимоги до вчителя у розрізі навчання географії України.....	53

Вступ

О. Топузов, О. Надтока

Географія це єдиний навчальний предмет у загальноосвітній школі, який допомагає особистості учня навчитися комплексно аналізувати, моделювати і прогнозувати як природні, так і соціально-політичні явища на трьох рівнях узагальнення: локальному, регіональному і глобальному. Він у собі гармонійно поєднує наукові та метапредметні знання, що є запорукою розвитку когнітивної сфери особистості, формування в учнів системи сучасних інтегрованих знань про планету Земля та її зв'язки з Космосом, місце людини та спільнот в складній системі природних і соціальних зв'язків, місце власної особистості в історико-географічному контексті. Отже, навчальний предмет географія забезпечує формування наукової картини світу на міжпредметному рівні, а також є умовою для формування умінь досліджувати її.

Формування у учнів предметної географічної компетентності на тлі уточнення і поглиблення загальногеографічних знань, умінь і навичок, формування власної системи наукових суджень та ціннісних орієнтирів відбувається під час вивчення географії країни проживання. Вивчення учнями різноманітних географічних явищ, процесів, феноменів, закономірностей на рівні місця проживання (локальний рівень) та України (регіональний рівень) дозволяє зрозуміти їх динаміку і створює умови для критичного і обґрунтованого їх аналізу і порівняння. Тому вивчення географії України окремим навчальним курсом виступає фундаментальним по відношенню до навчання і виховання заради забезпечення безпеки як окремого громадянина, так і Української держави. Але для реалізації цієї місії потрібно забезпечити вчасне наукове оновлення інформації про країну, відповідним чином структурувати зміст навчання на уроках географії України та підібрати ефективні методи навчання.

Виходячи з принципу системного підходу та враховуючи вищесказане, у діалектичній взаємозалежності мають функціонувати такі документи:

- Концепція навчання географії України в основній та старшій школі;
- Українознавча географічна компонента Державних освітніх стандартів;

- Навчальні програми курсів географії України для основної та старшої школи.

Концепція навчання географії України в основній та старшій школі

є рамковим документом, що визначає основні напрями розвитку шкільної географії в контексті вивчення природних та господарських особливостей своєї Батьківщини, підходи до вивчення географії України, шляхи реалізації географічних знань, умінь і компетенцій. Концепція ініціює механізми оновлення й удосконалення відповідної компоненти Державних освітніх стандартів, а вже вони системно впливають на процес створення нових навчальних програм. Враховуючи зв'язки в рамках вищезазначеної тріади, навчальні програми не можуть створюватися декларативним чином. На їх зміст мають впливати, з одного боку, положення Концепції і Стандартів, а з іншого, — зворотний зв'язок з користувачами програм.

Функціонування навчальних програм з географії України для основної та старшої школи, також необхідно розглядати як відкриту систему, як компонент динамічного процесу удосконалення структури й змісту освіти. Тож однією з цілей географії України, яка має бути відображена в програмі, є оволодіння поняттями наукової географії, враховуючи власний досвід, творчу розумову активність, особистісні потреби учня.

---

1. Мета та завдання навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах

О. Топузов, О. Надтока, Л. Вішнікіна

Навчання географії України — це спеціально організований, спланований і керований процес взаємодії між учителем і учнями з метою досягнення результатів, визначених відповідними державними нормативно-правовими документами у галузі освіти спрямований на вивчення адміністративно-територіальних, фізико-географічних та соціально-економічних особливостей України.

Системотвірними елементами структури процесу навчання географії України є його мета, взаємопоеднана діяльність учителя й учнів і результат. До змінних складників структури цього навчального процесу належать: зміст навчального матеріалу; дидактичні інструменти навчання (методи й методичні прийоми та засоби навчання, а також форми організації процесу навчання, у т.ч. організації навчально-пізнавальної діяльності учнів і проведення навчання); контроль і корекція навчальних досягнень школярів. Графічно структуру процесу навчання географії України подано на рис. 1.

Мета й завдання шкільної географічної освіти визначаються передусім потребами суспільства. Однією з таких потреб є формування всебічно розвиненої особистості учня, географічна культура якого формується в результаті пізнання довкілля. Географічна ж культура школяра складається з таких основних компонентів, як географічне бачення світу, географічне мислення та географічні методи й мова (поняття, терміни, карта).

Таким чином, **мета шкільної географічної освіти** має багатоконпонентний характер і передбачає щодо учнів:

- 1) всебічний розвиток особистості;
- 2) створення навичок і накопичення досвіду самостійної навчально-пізнавальної діяльності;
- 3) формування предметної географічної та ключових компетентностей, спрямованих на їхнє застосування у майбутньому дорослому житті (географічні знання, вміння й навички, емоційно-ціннісне ставлення до довкілля та географічне бачення світу);
- 4) розвиток критичного й творчого мислення.

В Україні розроблено Державний стандарт базової та повної середньої освіти — зведення норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників початкової, основної та старшої загальноосвітньої школи України.

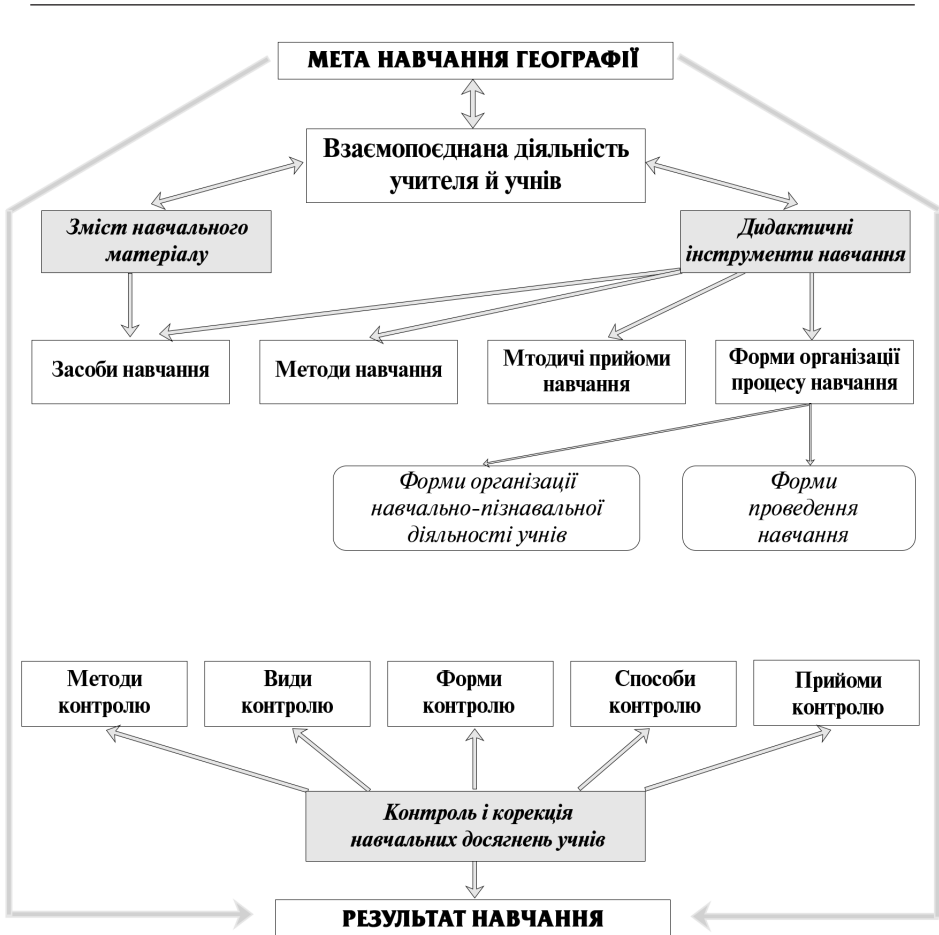

Рис. 1. Структура процесу навчання географії України

Функціями цього державного стандарту є:

- збереження єдиного освітнього простору країни;
- забезпечення цілісності змісту загальної середньої освіти та його наступності між ступенями школи;
- нормування навчального навантаження школярів відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту»;
- створення передумов для реалізації в школі диференційованого навчання;
- впровадження особистісно орієнтованих систем навчання й розвитку учнів.

Норми й вимоги, встановлені стандартом, є еталоном оцінки якості освіти. У такий спосіб держава нормує лише мінімально необхідний рівень освіченості школярів. Увага акцентується на розвиткові учнів, формуванні їхньої мотиваційної сфери й критичного стилю мислення, оскільки на сучасному етапі становлення шкільної освіти в Україні саме учні перебувають у центрі навчального процесу.

Загалом Державний стандарт базової та повної середньої освіти містить:

- базовий навчальний план середньої школи, який дає цілісне уявлення щодо: структури цього плану (інваріантного й варіативного складника); змістового наповнення й співвідношення основних галузей знань за роками навчання в середній школі; мінімальної тривалості навчання змісту конкретної освітньої галузі знань або предмета; тижневого навантаження учнів на різних ступенях навчання;

- освітні стандарти галузевих знань (навчальних предметів), які конкретизують цілі загальноосвітньої підготовки учнів середньої школи й визначають обов'язковий для кожного учня рівень засвоєння змісту освітньої галузі чи предмета;

- державні вимоги до рівня засвоєння змісту середньої освіти за ступеннями навчання (початкова, основна й старша школа), що засвідчують досягнення учнями мети загальноосвітньої підготовки на певному віковому етапі їхнього розвитку.

Згідно з положеннями щойно зазначеного Державного стандарту, шкільний курс географії є складником освітньої галузі «Природознавство», в якій виокремлено такі загальні змістові лінії:

- 1) рівні та форми організації живої й неживої природи, які структурно подано в кожному компоненті освітньої галузі специфічними для неї об'єктами й моделями;

- 2) закони й закономірності природи;

- 3) методи наукового пізнання, специфічні для кожної з природничих наук;

- 4) значення природничо-наукових знань у житті людини та їхня роль у суспільстві.

У Концепції географічної освіти в основній школі, враховуючи дуалістичність географічної компоненти, запропоновано розширити контекст змістових ліній:

- географія — система наук про природу, населення і господарство. Методи географії. Місце і роль географії у розв'язанні практичних і глобальних проблем людства;

- географічний простір. Географічна оболонка та її складові: літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера. Роль і місце людини в географічному просторі. Три рівні географічних явищ і процесів: локальний, регіональний, глобальний;

- географічна карта — важливе джерело здобуття знань і передачі інформації. Градусна сітка. Типологія карт. Умовні позначення. Використання географічної карти у набутті інформації про територіальні особливості розміщення географічних об'єктів і явищ;

- регіональні географічні системи. Материками і океанами як планетарні природні комплекси. Регіони і країни світу, їх природні і соціально-економічні особливості;

- Україна як регіональна географічна система. Фізико-географічні особливості території України. Соціально-економічні особливості території України. Україна і Світ;

- економічні та соціальні аспекти географії. Господарство і його складові. Виробництво і виробничі зв'язки. Галузева й територіальна структури господарства. Національне та світове господарство;

- географічні аспекти взаємодії людини і природи. Географічне середовище як сфера взаємодії суспільства і природи. Географія природних ресурсів. Природокористування та його наслідки. Міжнародні зв'язки України в світі. Географія глобальних проблем людства. Географічна картина світу.

Всі ці змістові лінії прямо чи опосередковано проходять через курси географії України основної та старшої школи. Залежно від спрямування шкільного курсу географії його основні змістові лінії можуть мати певні особливості. Так, при навчанні фізико-географічним курсам основними змістовими лініями є геокомпонентна (окремі оболонки Землі й природні компоненти), комплексна (географічна оболонка, ландшафти) та геоекологічна (екологічні й геоекологічні проблеми та шляхи їхнього розв'язання). При навчанні ж соціально-економічним курсам домінантними є структура й розміщення населення та економіки, а також економіко-географічне районування України та світу.

Окремі аспекти географії України проходять через географічні курси всіх класів основної та старшої школи. В курсах 6, 7, 10 класів вони представлені фрагментарно у розрізі окремих тем або розділів. У курсах 8 та 9 класів, вони складають їх змістову основу. При цьому за спадною розрізняють просторові об'єкти вивчення різних рівнів. Зокрема у 6-му класі вивчаються переважно об'єкти глобального рівня (оболонки Землі), у 7-ому та 10–12-х класах — об'єкти субглобаль-

---

ного й регіонального рівнів (океани, материки та їхні окремі регіони й держави), а у 8-му — 9-му класах — об'єкти регіонального й субрегіонального рівнів (Україна та її регіони) на фоні глобального рівня, через сприйняття процесів, що розглядаються на світовому рівні.

2. Філософські основи навчання географії України

О. Надтока, Л. Покась, Н. Ковчин

Сучасне суспільство, за словами В. Кременя, це суспільство орієнтоване на успіх, що прагне дедалі більших досягнень, трактує світ суто через речі та смисли, які треба опанувати та контролювати. Тому процеси глобалізації та національної ідентифікації у мінливому світі є беззаперечними ознаками нашого буття. Перед Україною, як і усіма країнами сучасного світу нової епохи постала проблема формування соціальної, економічної і науково-технічної освітньої платформи виживання в умовах трансформаційних процесів у всіх сферах, яка б могла забезпечити не тільки адаптивне ставлення до змін дійсності, а і сприяння розвитку особистості як активного суб'єкта і творця. Враховуючи це процеси національної ідентифікації постають доволі гостро.

Все це висуває перед сучасною географічною освітою необхідність парадигмальних змін. Важливе місце в цій парадигмі займає і нова концепція географічної освіти, зокрема навчання географії України в основній та старшій школі.

Системний аналіз фундаментальних орієнтацій сучасної географічної освіти України, що формуються в ході пошуку новітніх парадигмальних моделей та шляхів інтеграції, свідчить, що їх актуальність детермінується рядом важливих чинників:

- глибинні зміни в суспільно-політичному житті;
- стрімка переорієнтація суспільства на нові типи соціальних, економічних і політичних відносин;
- нові стрімкі трансформаційні тенденції і зміни в геосередовищі;
- тенденції глобалізації і антиглобалізації;
- приєднання України до Болонського процесу;
- ознаки кризи колишньої моделі освіти.

Ці процеси нині впроваджуються багатогранними інноваціями у сфері теорії та практики географічної освіти, а отже вони стосуються і процесу навчання географії України.

Розробляючи концептуальні положення навчання географії України, необхідно враховувати дві основні функції географічної освіти: освітню і виховну.

Сучасна парадигма шкільної географічної освіти ґрунтується на основних принципах: фундаментальності, варіативності, гуманізації навчально-виховного процесу та гуманітаризації його змісту. Для соціуму XXI століття характерним є усвідомлення переорієнтації розвитку суспільства на розвиток людини. Сьогодні освіту розглядають не лише як засіб трансляції й поширення знань, але як предмет формування людини. Освіта є найбільш благородною, відповідальною сферою людської діяльності. Тут формується людина як особистість, зростає її світогляд і культура, закладаються основи майбутньої професії, кар'єри, життєвого успіху. Важливим чинником формування особистості учня ЗНЗ є процес національної самоідентифікації, саме завдяки йому відбувається становлення громадянина і патріота України. Методологічні основи даної діяльності сформульовані у роботі В. Кременя «Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум». На основі якої можна зробити відповідні висновки:

- держава не може бути поза нацією;
- становлення української державності відбувалося на основі національної ідеї;
- актуалітет національної ідеї детермінований динамікою суспільного існування.

Враховуючи зазначене, в курсах географії України мають відповідним чином відображатися особливості національної ідентифікації на тлі глобалізаційних процесів та відображатися у змістовій складовій шляхи реалізації національної ідеї у контексті суспільно-географічних процесів. Їх вираження засобами навчально-виховного процесу географії є ефективним через такі змістові блоки:

- формування території України;
- адміністративно-територіальний поділ;
- природно-ресурсний потенціал України;
- населення України;
- господарство України;
- Україна в контексті світової геополітичної ситуації.

Слід зазначити, що наукова картина світу, у цьому сегменті не може бути у повній мірі сформована лише засобами історії, що актуалізує положення значення географії як базового навчального предмета.

На основі тверджень С. Гончаренка сформулюємо визначення географічної освіти — це процес і результат самоствердження особистості, формування особистісної зрілості учнів. Особливості нинішнього етапу становлення людської цивілізації пов'язані із загостренням комплексу проблем розвитку суспільства. До них

належать економічні, екологічні, енергетичні кризи, соціальні й національні конфлікти.

Ключова роль в оновленні системи географічної освіти належить основній школі, оскільки в ній закладаються методологічні, змістові та технологічні параметри освіти на всіх її рівнях, формується мислення. Курси географії України: «Україна у світі: природа, населення» та «Україна і світове господарство» є завершальним етапом шкільної географічної освіти для учнів основної школи. Молода людина зобов'язана знати основи інтелектуальних, наукових, духовних досягнень народу. Географія України формує не просто представника українського народу, а носія культури, транслятора українського з усіма його пріоритетами та проблемами. Процес становлення українського громадянина як сучасне соціокультурне явище нерозривно пов'язане з географічною освітою України. Завдання формування індивідуальності вимагає нової філософії у відносинах учителя й учня.

Філософія та географія як науки, що мають давню історію розвитку, поєднуються у спільності мети — формування світогляду цілісного бачення людиною світу і себе у ньому, розуміння свого місця та призначення. Географія України є складовою єдиного цілого у формуванні наукового світогляду. Компонентами світогляду є погляди й переконання, що сформувалися на базі знань про природу та суспільство і стали внутрішньою позицією особистості.

Погляди — це знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, орієнтири у поведінці, діяльності, стосунках. Саме вони формують й стверджують переконання індивіда.

Переконання — психічний стан людини, який характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів; сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які вірить як в істину.

Невід'ємною частиною переконань особистості є її почуття — специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює.

Важливим елементом світогляду є теоретичне мислення — здатність аналізувати, синтезувати, порівнювати, робити висновки. Воно дає змогу творчо осмислювати знання, розширювати світогляд. Складником світогляду є й воля людини — свідомо саморегуляція своєї поведінки і діяльності, регулювальна функція мозку, що полягає у здатності активно досягати свідомо поставленої мети, долаючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

Для наукового світогляду характерне правильне розуміння минулого і сучасного світу, цілісне бачення його наукової картини.

Цінність існування людини визначається внеском в духовне багатство суспільства, можливостями самовдосконалення індивіда, самоусвідомленням. Розгортання самопізнання — це процес пошуку та активізації людиною сенсу власного життя. Самопізнання поглиблює зміст буття.

Великі можливості формування наукового світогляду закладено в курсах географії України. Вони, як складова у шкільного предмету географії вивчає закономірності явищ певних особливостей географічної оболонки, через розуміння процесів, що відбуваються у природі, населенні та господарстві країни та сприяють формуванню системи понять про явища і закономірності в природі, соціумі, господарстві; виховують патріотизм і бережливе ставлення до оточуючого середовища. На етапі сьогодення велике значення має курс у формуванні патріота, особистості, толерантної людини з власною громадянською позицією.

3. Психолого-педагогічні основи навчання географії України

Н. Ковчин

Однією із важливих ланок, що обумовлюють зміни в освітній системі України є географічна освіта. Саме вона окреслює суму відповідей особистості учня на виклики цивілізації, а також водночас на сучасну потребу визначити власне місце та можливість самореалізації у трансформуючому глобальному географічному просторі, та у нових нині кардинально змінених геополітичних та соціальних умовах.

Розробка концептуальних психолого-педагогічних положень навчання географії України має спиратись та враховувати на основні функції географічної освіти: а) освітню — навчання, спрямоване на передачу географічних знань, умінь, поглиблення, уточнення та узагальнення попередньо набутих учнями знань з географії України та на їх подальший розвиток, систематизацію, конкретизацію; б) виховну, — спрямовану на формування системи духовних цінностей, яка б оптимально поєднувала інтереси і потреби особистості, що виховується із загальними потребами і інтересами суспільства, тобто соціалізацію особистості. Гармонійне поєднання двох функцій географічної освіти формує світогляд учня як певний цілісно-субординований його погляд на оточуючий світ, Україну в цілому і місце в них особистості самого учня. Це зумовлює в кожній конкретній ситуації вибір власного виду цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності в рідній країні — Україні.

Процес навчання географії України з врахуванням вікових інтелектуальних та психологічних особливостей має сприяти не

тільки формуванню географічної картини світу, України, а і виховання патріотизму, толерантності, що є нині дуже актуальним.

В процесі організації навчання географії України в загальноосвітній школі ми маємо виходити з того, що географічна освіта це не лише упорядкована система розроблення, накопичення, трансляції та засвоєння знань, але і загально-цивілізаційний чинник, як компонента освіти в цілому.

Від того, наскільки географічна освіта забезпечує формування особистості учня, як суб'єкта дійсності через трансляцію знань про геосередовище, Світ, всі ресурси рідної країни, залежить спроможність до поступу, життєспроможність кожного учня в подальшому.

Географічна освіта, зокрема, навчання географії України в загальноосвітній школі — це не застигла конструкція, що становить собою передачу суми географічної інформації про географічні ресурси України та суми загальновідомих фактів, а динамічний процес, що потребує дослідження, філософського осмислення, абстрактного узагальнення.

Процес навчання географії України має бути організованим так, щоб виконати завдання розширювати раціональні горизонти пізнання і трансформувати свідомість особистості учня. Отже основний результат навчання не стільки поінформованість в географії України, а спроможність творчо, нестандартно застосовувати власні набуті знання на практиці, трансформуючій дійсності, виявляти компетентність у практичній діяльності, у розвитку і становленні особистої кар'єри, в удосконаленні креативного мислення, отже, успішності особистості.

Сьогодні український та світовий соціуми зорієнтовані на просування професіоналів, тобто людей здатних швидко і креативно приймати рішення. Отже навчання географії України має спонукати учнів до вдосконалення, поглиблення, актуалізації власних знань, поступового і постійного підвищення кваліфікації, розвитку інтелектуальних умінь, навичок, загальних здібностей та зростання кількості освічених, креативних людей (*homo educatus*) і сприяти трансформації цінностей суспільства.

Доведено, що географія акумулює значний інтелектуальний потенціал. Отже вивчення географії учнями в школі дає унікальну психологічну можливість формувати в учнів як цілісну наукову картину світу так і географічну картину світу, як її компоненту. Формування цілісного образу світу сприяє ефективній адаптації до трансформуючих умов геосередовища світу та рідної країни — України. Без цього неможлива соціальна та інтелектуальна самореалізація, самоактуалізація, формування в учнів образу «Я у світі».

Вивчення географії України в загальноосвітній школі має особливу психологічну доцільність, бо поглиблені, систематизовані знання про рідну країну, не тільки розширюють загальну наукову географічну картину світу, але створюють умови для формування в учнів громадянської позиції, патріотизму, національної ідентифікації, готовності захищати свою країну, сприяти її становленню, розбудові, зростанню соціально-економічного, наукового потенціалу України у світі.

В сучасних геополітичних умовах, на тлі складних світових процесів перед навчанням географії України в загальноосвітній школі постає дуже актуальне завдання на основі потенціалу цього курсу формування в учнів критичного мислення, емоційного інтелекту, стресостійкості, копінг-ресурсу, емоційно вольової сфери, становлення особистості і визначення громадянської позиції.

Емоційний інтелект — група ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій оточуючих. Особистості з високим розвитком емоційного інтелекту добре розуміють власні емоції, почуття і стан інших людей, також здатні ефективно керувати своєю емоційною сферою, тому їх поведінка в суспільстві більш адаптована, успішна, результативна.

Критичне мислення має пронизувати зміст навчання географії України.

Критичне мислення — особливий тип мислення, що характеризується гнучкішою відповідальністю, цілеспрямованістю, самостійністю, обґрунтованістю, орієнтацією на чіткі сучасні критерії. Воно передбачає вміння учнів аналізувати, захищати ідеї, погляди, міркувати, застосовуючи індукцію, дедукцію, формувати висновки на основі фактів.

Потреба у формуванні і розвитку критичного мислення в процесі вивчення географії України зумовлена інтенсивними соціальними змінами, що потребують аналізу і оцінки нових політичних і економічних умов, психологічної готовності розв'язання нових сучасних проблем, що характеризуються динамічністю, недостатньою прогнозованістю.

4. Дидактичні основи навчання географії України

О. Топузов, О. Надтока, Л. Вішнікіна

У навчанні географії України виокремлюють два системних аспекти:

- взаємопоеднані змістовий і процесуальний компоненти навчання географії;
- навчання (діяльність учителя) та учіння (діяльність учня) географії, які теж відбуваються у нерозривному зв'язку й взаємодії.

Отже, *основними компонентами* навчання географії є *зміст* шкільної географії та власне *процес* навчання її. Ці компоненти утворюють цілісну систему й визначають одне одного. Тобто, по-перше, зміст втілюється у різних формах навчально-пізнавальної діяльності. По-друге, зміст шкільної географії можна відділити від такої діяльності лише з метою його аналізу й конструювання.

Перший компонент, тобто *зміст географії України* — це не скорочена й спрощена копія однойменної науки, а дидактично перероблена й обґрунтована та призначена для освітянських цілей система географічних наукових знань. Крім того, до цього компонента належить система вмінь і навичок, необхідних для формування географічних компетенцій.

Географічні наукові знання відображаються у формі фактів, понять, теорій, гіпотез і наукових концепцій і правлять за структурно-функціональні елементи змісту географічної науки. Крім цього, при навчанні географії формуються власне вже згадані предметні вміння й навички учнів. І тільки засвоєні у сукупності географічні знання і вміння формують географічний світогляд учнів.

Отже, *зміст географії як навчального предмета* не обмежується лише трансформованим змістом географії як науки, а й *спирається на*:

- різні види навчально-пізнавальної діяльності учнів і особливості формування їхніх інтелектуальних умінь;
- механізм формування елементів географічних знань і їхнього застосування;
- планування й організацію навчально-пізнавальної діяльності школярів;
- аналіз, контроль (перевірку й оцінювання) та корекцію навчальних досягнень учнів;
- діяльність із унаочнювальними засобами навчання, передусім підручниками та навчальними посібниками, зокрема електронними
- спілкування учителя з учнями у навчально-пізнавальній діяльності.

Другий компонент, тобто власне *процес навчання географії України* — це закономірний перебіг педагогічної взаємодії, який характеризується постійною взаємозалежною діяльністю вчителя (педагогічне управління, *навчання*) й навчально-пізнавальною діяльністю учнів (*учіння*), які зумовлюють зміну якостей особистості кожного учня, спрямовану на формування його географічних компетенцій.

Цілі й зміст шкільної географії України, а також методи, методичні прийоми, засоби й форми організації та проведення навчання в їхніх взаємозв'язках і взаємозалежностях і визначають плин

процесу навчання. Тому *процес навчання географії* спирається на такі *складники його реалізації*, як:

- 1) мета навчання, його цілі й завдання;
- 2) стимулювально-мотиваційні засоби взаємодії вчителя й учнів;
- 3) зміст шкільної географії, який зорієнтований на досягнення освітньої мети й визначається навчальними програмами;
- 4) операційно-діяльнісні алгоритми взаємодії вчителя й учнів, спрямованої на засвоєння змісту шкільної географічної освіти;
- 5) емоційно-вольовий компонент навчально-пізнавальної діяльності школярів;
- 6) прогнозований результат навчання, який вимагає наскрізної перевірки та оцінювання навчальної діяльності учнів й визначає характер подальшого навчання;
- 7) контроль і корекція навчальних досягнень учнів.

Досягнення педагогічних цілей навчання географії України детермінується певною послідовністю педагогічної взаємодії вчителя й учнів. Ця послідовність визначається логікою процесу навчання, і суть її полягає в поетапному русі учнів від незнання до знання шляхом оволодіння певною частиною змісту географії.

Ефективність процесу навчання географії України визначається такими чинниками, як:

- системність знань;
- оволодіння способами діяльності й формування вмінь і навичок;
- досвід творчого застосування знань і вмінь;
- сформованість емоційно-ціннісного ставлення до довкілля.

Основною структурною одиницею змісту географічної освіти, на основі якої здійснюється цілісний процес навчання, вважається *урок*.

Процес навчання географії у цілому дотримується такої *послідовності його етапів*:

I етап: постановка цілей і завдань, загальна мотивація діяльності учнів;

II етап: актуалізація географічних знань і життєвого досвіду учнів з метою формування на їхній основі нових знань і вмінь;

III етап: створення почуттєво-наочних образів (уявлень) географічних об'єктів, процесів і явищ;

IV етап: формування понять (що є формою абстрактного мислення), які відображають суть географічних об'єктів вивчення й щільно поєднані зі сформованими раніше уявленнями;

V етап: застосування сформованих географічних знань у практичній діяльності й формування вмінь учнів;

VI етап: наскрізний контроль рівня формування учнівських знань і вмінь (з виявленням зворотного зв'язку між учителем і учнями) та їхня корекція;

VII етап: систематизація й узагальнення засвоєних географічних знань і вмінь учнів;

VIII етап: перевірка й оцінювання рівня предметної компетентності учнів ЗНЗ.

Водночас з формуванням знань і вмінь відбувається засвоєння досвіду творчої діяльності й емоційно-ціннісного ставлення учнів до довкілля

Між вищенаведеними етапами процесу навчання існують функціональні зв'язки, до того ж послідовність реалізації етапів може певним чином змінюватися. При цьому важливою є теза про те, що досягнення поставлених педагогічних цілей не може бути забезпеченим окремим етапом, бо кожен із них виконує конкретну освітню, розвивальну та виховну функції. Лише в єдності етапи процесу навчання впливають на формування системи географічних знань і вмінь учнів.

5. Методичні особливості навчання географії України на основі особистісно-зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного та краєзнавчого підходів

*О. Надтока, Т. Мартинюк, О. Нехомяж,
Н. Побідайло, В. Булгаков*

Основні тенденції розвитку освітньої системи України відображені у Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, де зазначається про необхідність здійснення навчання географії на основі компетентнісного, особистісно зорієнтованого, діяльнісного та краєзнавчого підходів. Таким чином цей освітній документ визначає основні підходи в навчанні географії України.

Компетентнісний підхід. На шляху до формування предметної географічної компетентності необхідно розв'язати одне з найбільш значущих завдань шкільної географії, яке полягає у формуванні в учнів різнотипних географічних умінь, а саме: інтелектуальних (пізнавальних), навчальних, прикладних, а також умінь географічного моделювання. На основі цього розвивається географічне бачення світу — це історично зумовлений цілісний образ довкілля, який ґрунтується на знаннях про природу Землі, її населення,

---

світову економіку та їх взаємодію. Формування цієї компетенції учнів зумовлено взаємодією їхнього індивідуального сприйняття довкілля та сучасного науково-географічного інтегрованого відображення світу, з яким вони ознайомлюються на уроках. Тобто, у процесі навчання географії має відбуватися поступовий перехід від побутового бачення світу до географічного, а вчитель повинен докладати свої зусилля задля організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на забезпечення такого переходу.

Курси географії України за своєю сутністю покликани формувати важливі компетентності учнів, як ключові, так і предметну. Під час оволодіння ним учні формують уявлення про умови розвитку і взаємозв'язки географічних компонентів, природні ресурси, населення та господарство на території України. Велике значення застосування компетентнісного підходу при вивченні географії України полягає в тому, що він забезпечує розвиток в учнів уявлень про свою рідну землю на основі діяльнісного характеру навчання, його прив'язки до реальних ситуацій та врахуванні практичної складової навчання.

Особливістю вивчення економічної і соціальної географії України, яка вивчається в 9-му класі у курсі «Україна і світ» і є своєрідним підсумком у вивченні предмету в основній школі є формування двох предметних компетентностей, як географічної, так і економічної. Адже учні ЗНЗ, саме через цей навчальний курс мають змогу отримати важливий економічний досвід, який у подальшому можна реалізувати при вивченні курсу «Основи економіки» в 11-му класі.

Особистісно зорієнтований підхід. Географічна освіта, в контексті вивчення України, спираючись на наукові основи та методику особистісно орієнтованого навчання, отримує переваги у реалізації своїх пріоритетних положень. Сучасний учень має право на усвідомлений і скоординований з учителем вибір основних компонентів своєї освіти — сенсу, цілей, завдань, темпу подавання інформації, форм і методів навчання особистісного змісту освіти. Основними принципами особистісно зорієнтованого навчання є:

- *особистісне цілеспрямовування учня;*
- *вибір індивідуальної освітньої траєкторії;*
- *метапредметні основи навчального процесу;*
- *продуктивність навчання;*
- *первинність освітньої продукції учня;*
- *ситуативність навчання;*
- *навчальна рефлексія.*

Побудова географічної освіти в основній школі на підвалинах особистісно зорієнтованого навчання дасть змогу через особистісні потреби і ставлення:

- формувати в учнів цілісний географічний образ Землі через розкриття локальних, регіональних глобальних закономірностей і процесів;
- усвідомити роль географії у розв'язанні проблем суспільства;
- забезпечити картографічну грамотність учнів основної школи;
- на основі прищеплення географічної культури виховати національно свідомого громадянина, патріота, освічену людину, гуманіста і природолюбця;
- розвинути в учнів основної школи геопросторове мислення і адекватно формувати індивідуальне сприйняття географічної картини світу.

Діяльнісний підхід є серед основних у навчанні географії України, адже він вимагає не лише сприймати та ретранслювати навчальний матеріал, а й осмислювати його в процесі навчальної діяльності, пропускаючи його через набутий суспільний досвід учня та реалізуючи в здобутих вміннях, навичках та подальших вчинках.

У сучасній методиці навчання географії питання використання діяльнісного підходу у навчанні географії України спираються на такі положення, що учень ЗНЗ діє як суб'єкт предметної діяльності, а для успішного сприйняття й використання наукового знання йому необхідно оволодіти основами наукової діяльності, тобто стати суб'єктом рефлексивної діяльності. Виходячи з цього одним із завдань сучасної методики навчання географії є формування в учнів загальнонавчальних умінь, які з уміння вчитися трансформуються в уміння досліджувати. Це є новим крок як у навчанні, так і в психічному розвитку особистості.

Важливим є погляд на цю проблему з точки зору дидактики, що розвиток дослідницьких умінь забезпечує евристичність, софійність, особистісну цінність учіння та є базою формування наукового світогляду учнів ЗНЗ. В основній школі практичне втілення теоретичних знань розвиває інтелект особистості, допомагає впевнитись у можливості розв'язувати складні життєві й наукові задачі самостійно, дає змогу зрозуміти специфіку професій, пов'язаних з географією України.

Діяльність — це активність людини, що має *усвідомлюваний* характер і спрямована на досягнення поставленої *мети*, що визначається *потребою*.

В житті людини діяльність відіграє вагомий роль, виконуючи ряд вагомих позитивних функцій (рис 3.).

Рис. 3. Функції діяльності.

Діяльнісний підхід в освіті — це методологічний базис, на якому будуються різні системи розвиваючого навчання або освіти зі своїми конкретними технологіями, прийомами, так і теоретичними особливостями. Існуюча дидактична система Я. Коменського, не вичерпала своєї значущості, разом з тим не дозволяє ефективно здійснювати розвиваючу функцію освіти. В роботах Л. Занкова, В. Давидова, П. Гальперина, та інших педагогів-вчених і практиків, на основі педагогічної прогностики, сформульовані нові дидактичні вимоги, які вирішують сучасні освітні завдання з урахуванням запитів майбутнього. Зокрема у навчанні географії виокремлюються два системних аспекти:

- взаємопоєднані змістовий і процесуальний компоненти навчання географії;
- навчання (діяльність учителя) та учіння (діяльність учня) географії, які перебувають у нерозривному зв'язку й взаємодії.

Єдність змістового й процесуального компонентів навчання географії розглядається у взаємопоєднанні основних компонентів навчання географії: змісту шкільної географії та власне процесу навчання їй. Ці компоненти утворюють цілісну систему й визначають одне одного. Між компонентами, які утворюють систему, як правило, встановлюються певні відношення та зв'язки, які мають бути настільки тісними, що зміна одного з них викликає зміну інших, а також провокує зміну системи в цілому. Саме наявність такої тісної взаємодії вказує на її цілісність. Зі сказаного можна зробити певні узагальнення. По-перше, зміст втілюється у різних формах навчально-пізнавальної діяльності. По-друге, зміст шкільної географії можна відділити від такої діяльності лише з метою його аналізу й конструювання.

Зазначивши єдність змістового і процесуального компонентів навчання географії, вкажемо на роль діяльнісного підходу у формуванні географічних уявлень та знань учнів ЗНЗ. Географічні уявлення учнів виникають у результаті цілеспрямованої діяльності вчителя, яка включає в себе такі етапи, як:

1. мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів і конкретизація завдань, що стоять перед ними (зацікавлення школярів географічними об'єктами, процесами та явищами, які вивчаються, чіткі рекомендації з навчальних дій);

2. створювання цілісних образів географічних об'єктів вивчення на основі чуттєвого сприйняття учнів за допомогою як ілюстративно-демонстраційних, так і вербальних прийомів навчання;

3. засвоювання уявлень щодо об'єктів вивчення через усвідомлення головних ознак і особливостей цих об'єктів;

4. порівнювання ознак чи властивостей низки географічних об'єктів, процесів і явищ з виявленням у них найсуттєвіших особливостей;

5. оперування уявними образами без споглядання об'єктів вивчення та/або їхніх заміників, інформаційних матеріалів тощо;

6. закріплювання уявлень у процесі їхнього застосування для вирішення навчальних завдань (позначення на контурній карті, створення асоціативних малюнків, здійснення уявних мандрівок тощо) [2].

Формування теоретичних знань учнів ЗНЗ відбувається іншим чином. Суттєвим кроком у розв'язанні проблеми розвитку логічного пізнання учнів є виокремлення основних понять, термінів, закономірностей тощо, які відображають специфіку змісту сучасних шкільних курсів фізичної й економічної географії. Фактичний матеріал стає цінним тоді, коли його логічно систематизовано й підпорядковано провідним поняттям і теоріям, що дає змогу цілеспрямовано — від теми до теми, від курсу до курсу — ефективно підтримувати процес пізнання учнів.

З огляду на те, що теоретичні географічні знання як тип поділяються на такі види, як географічні гіпотези й теорії, поняття, причинно-наслідкові зв'язки та закономірності.

Географічні поняття характеризуються певним змістом і обсягом, які, зрозуміло, істотно взаємопоєднано між собою. При цьому зміст — це сукупність істотних ознак, взаємозв'язки між якими утворюють структуру географічного поняття, а обсяг — це кількість географічних об'єктів вивчення, які охоплюються цим змістом.

Географічні поняття за змістом і обсягом поділяють на загальні й одиничні(часткові). Загальні поняття, у свою чергу, диференціюються на загальнонаукові й загальногеографічні. До загально-

---

наукових понять належать ті, які є усталеними в різних науках, економіці й соціальній сфері. Загальногеографічні ж поняття поділяють на групи, відображають:

1. фізико-географічні об'єкти вивчення;
2. економіко-географічні об'єкти вивчення;
3. зв'язки між елементами довкілля та довкіллям і економікою;
4. географічну карту й способи просторового відображення природних і соціально-економічних об'єктів на ній тощо.

5. У всіх випадках учитель географії повинен чітко диференціювати географічні поняття за вищенаведеними ознаками, добираючи різні методи, методичні прийоми, форми й засоби навчання для формування цих понять.

Оволодіння учнями навчальними вміннями (працювати з текстом і ілюстраціями підручника, конспектувати шкільну лекцію, здійснювати бібліографічний пошук, працювати з комп'ютером, планувати свою навчальну діяльність тощо) істотно впливає на глибину й міцність засвоєння географічних знань школярами та надає їм змогу раціонально витратити час на виконання самостійної роботи у класі, вдома тощо.

Чільне місце в навчанні географії приділяється й формуванню прикладних умінь, що значною мірою поєднані з отриманням географічної інформації з різноманітних джерел знань і її використанням. Доречно зазначити, що у шкільних курсах географії більша частина таких умінь формується під час виконання певних практичних робіт.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що під діяльнісним розвитком учнів у процесі навчання географії в ЗНЗ ми розуміємо:

1) набуття учнями досвіду практично-дослідної діяльності, формування свідомого керівника особистісного розвитку через формування власної траєкторії навчання;

2) розвиток емоційно-ціннісного ставлення до географічного пізнання;

3) формування в учнів здатностей до самоосвіти, критичного і прогностичного мислення, а на його основі — ключових та предметної компетентностей.

Діяльність учителя також носить пізнавальний характер. Передаючи знання, учитель вивчає можливості дітей у процесі їх засвоєння, помічає труднощі, шукає шляхи їх подолання. Готуючись до уроків географії, він підвищує свій теоретичний і методичний рівень. Творчо працюючий учитель відкриває нові моменти як в самому матеріалі, так і в методах його викладання. Саме в процесі такої роботи фор-

---

мується індивідуальний стиль педагога, його творчий почерк. Навчальна діяльність є одним із елементів творчого зростання педагога, важливим шляхом оволодіння педагогічною майстерністю.

Краєзнавчий підхід. Курси географії України апіорі є краєзнавчими за своїм характером. Під час оволодіння ними учні формують уявлення про умови розвитку і взаємозв'язки географічних компонентів, природні ресурси, населення та господарство на території України. Велике значення застосування краєзнавчого підходу при вивченні географії України полягає в тому, що він забезпечує розвиток в учнів уявлень про свій край, як складову частину країни. Досить важливим елементом цього курсу є вивчення географії своєї області. В різних регіонах України підготовлені посібники спрямовані на вивчення географії своєї області. Основна мета при вивченні географії своєї області полягає в тому, щоб ознайомити учнів з конкретними природно — економічними умовами рідного краю, готовності приймати участь в його подальшому розвитку.

6. Зміст та структура навчання географії України в основній та старшій школі

О. Топузов, О. Надтока, О. Кравчук

Формування змісту географічної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах залишається актуальним питанням, що пов'язано з новими концептуальними засадами розвитку освіти України в сучасних умовах. Під впливом Міжнародної хартії географічної освіти у світі значно посилилася увага до географічної освіти, її змісту, ролі у формуванні світогляду та загальної культури особистості. Географічна картина світу є однією зі складових духовного становлення особистості, вона передбачає нові підходи, нові шляхи розвитку, удосконалення змісту та технологій побудови навчально-виховного процесу, методологічну переорієнтацію географічної освіти на особистість, що є передумовою активізації інтелектуального потенціалу нації, прогресу науки, піднесення сучасного рівня системи освіти. Саме тому, останнім часом зростає роль і значення географії України, як важливої складової географічної освіти, так як вона спрямовує учнів на вирішення цілої низки важливих питань, пов'язаних із розвитком інформаційного суспільства, дослідженням глобальних змін та регіональних тенденцій на території України, дослідженню геополітичного становища держави, природних, соціально-економічних умов і ресурсів різних областей країни. Спираючись на індивідуалізацію та гуманізація географічної освіти, розроблення технологій у навчально-

---

му процесі, розвиток краєзнавчої та навчально-екскурсійної діяльності. застосовуючи передові технології навчання необхідно:

- вплинути на оптимізацію змістового наповнення географії України в основній та старшій школі;
- сприяти оновленню географічної складової Державних освітніх стандартів та навчальних програм у концепті навчання географії України;
- покращити рівень методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів у розрізі вивчення географічних особливостей своєї Батьківщини.

Для реалізації розвивального і виховного потенціалу навчального курсу з географії України важливо розуміти, що *зміст навчання цінніший за зміст випробувань*.

Зміст навчання має забезпечувати особистісний розвиток учня, а не бути інструментом «натаскування» заради успішного складання ЗНО або іншого іспиту.

У старшій школі зміст навчання має бути максимально наближений до інтересів учнів і місцевої громади.

Для засвоєння і систематизації знань про Україну на міжпредметному і метапредметному рівнях доцільним є проведення навчально-дослідної практики (історико-географічної або краєзнавчої).

В інваріантній частині базових навчальних планів навчання географії України здійснюється у розрізі двох навчальних курсів, які реалізуються у 8–9 класах основної школи: «Україна у світі: природа, населення», «Україна і світове господарство». Загальна кількість навчальних годин на реалізацію цих курсів становить 122 години (70 год. у 8 класі та 52 год. у 9 класі). У старшій школі, у профільних класах, на навчання географії України, перспективно виділяється 262 год. (вподовж 10–11 класів). Такий розрахунок обумовлений знанневим та компетентнісним сегментами навчання та особливостями профільного навчання учнів ЗНЗ.

7. Формування системи навчальних понять в процесі навчання географії України

В. Надтока, В. Яценко

У сучасній методиці навчання географії відбуваються процеси диференціації географічних понять на картографічні, демографічні, гідрологічні, геоморфологічні тощо. Відповідно навчальні поняття, що вивчаються у курсах «Географія України», як основної так і старшої школи, є значною, сформованою групою понять, що становлять

вагомий внесок у формування географічної компетентності. Система географічних понять утворює фундамент географічної освіти в загальноосвітній школі. Одна з її особливостей полягає в тому, що поняття не можуть бути засвоєні тільки шляхом заучування визначень. В розрізі формування навчальних географічних понять досить важливо враховувати певні дидактичні особливості. Зокрема, А. Усова під формуванням поняття розуміє заключний етап його утворення, який починається зі сприйняття предмета, а завершується утворенням абстрактного поняття. Процес утворення поняття характеризується виявленням основних суттєвих ознак предмета, які утворюють ядро поняття. Розвиток поняття включає в себе виявлення нових властивостей, ознак, зв'язків і відношень даного поняття з іншими, введення його в теоретичну систему понять. Таким чином, формування географічних понять — це окремий, спеціально організований процес, який здійснюється як індуктивним, так і дедуктивним шляхом. Під час виділення рівнів формування географічних понять В. Коринська пропонує враховувати розкриття поняття, діяльність учителя та учнів і рівень засвоєння понять.

З філософського погляду географічні поняття є однією з форм відображення реальної дійсності в свідомості суб'єкта. У основній школі методисти і вчителі географії, як правило, під поняттями розуміють образ конкретного географічного об'єкта або процес із властивими йому характеристиками. Наприклад, територіальні поняття про свою місцевість, край, країну та світ.

1) Територіальні поняття. У методичній літературі їх називають образом території або місцевості і формують в учнів основної школи за допомогою географічної карти, фотознімків та відеофільмів.

По-перше, картографічні уявлення, які формуються за допомогою різноманітних географічних карт при визначенні географічного положення об'єкта, тобто це територіальні поняття. По-друге, є й інші джерела формування географічних понять, а саме: а) географічне середовище; б) наочні засоби навчання (малюнки, фото, таблиці тощо); в) живе слово вчителя.

Для формування географічного поняття необхідно: а) обрати для характеристики типові географічні об'єкти або явища, які характерні лише для конкретної території в межах свого населеного пункту або певного регіону; б) навчити учнів спостерігати навколо себе під час організованих екскурсій або виконання практичної роботи на місцевості; в) на основі набутого досвіду скласти комплексні характеристики географічного об'єкта або явища та розвинути вміння подавати результати досліджень.

2) Кількісні поняття. Кількісні показники географічного об'єкта або явища не тільки доповнюють географічні поняття про них, а й

є практичним способом вираження здобутих учнями знань і вмінь. Отже, кількісні поняття — це використання кількісних показників для характеристики тієї або іншої території, того або іншого процесу у формалізованому вигляді. У практиці основної школи для формування кількісних понять найчастіше застосовують методи статистики, математики, картографії та інші. Наприклад, систематизуючи та використовуючи статистичні дані учні можуть застосовувати їх для складання таблиць, на основі знань з математики учні застосовують їх правила для розв'язання географічних задач або вираження здобутої інформації у формі діаграм, графіків тощо.

3) Часові поняття. Незважаючи на те, що географія традиційно вважається хорологічною (просторовою) наукою на самому початку свого зародження вона виконувала такі функції, як опис території (під час мандрівок та експедицій) та хронологічне (у часі) закріплення географічних відкриттів.

Географічні часові поняття в основній школі формуються в процесі вивчення, зокрема, і географічних відкриттів, біографій географів та мандрівників. Географічні описи України від старогрецьких праць Геродота та наукових експедицій і до тепер на прикладі Василя Докучаєва і Володимира Вернадського дають величезний фактологічний матеріал не тільки для характеристики об'єктів і явищ, а й для виявлення істотних змін у часовому вимірі з ними.

Теми для учнів 8—9 класів, на основі яких формуються географічні часові поняття: служба часу і служба широти при вивченні елементів геодезичних наук і картографії; утворення земної кори та її вік; тектонічні рухи дна морів і океанів, історична геологія (походження Землі, походження життя на Землі, фауна і флора деяких геологічних ер і періодів), природний лід і льодовики; космічна зйомка, рух материків тощо.

4) Картографічні поняття. Розвиток нових напрямів географії, зокрема геоінформатики, геоіконіки, свідчать про важливість формування картографічних понять. Картографічний образ (поняття) — це просторова комбінація (композиція) картографічних знаків, які сприймаються читачем карти. Картографічний образ (поняття) створюється всіма географічними засобами, просторовою комбінацією знаків, ступенем їх складності і точності, методичними особливостями.

5) Просторові поняття. Сприйняття простору, охоплює сприйняття відстані, або віддалення предметів від нас і один від одного, напрям, у якому вони розміщені, величину і форму предметів. Розпочинати формувати географічні поняття завжди слід з просторових понять і при цьому вчителю необхідно забезпечувати високу розумову активність усіх учнів класу.

Найпростішим видом знань є факти. Їх здобувають різними способами: на основі спостережень за географічними об'єктами або явищами; в результаті власних вимірювань за географічною картою або на місцевості.

Географія — наука ідеографічна, тобто така, яка виявляє та вивчає конкретну дійсність на основі фактологічного матеріалу. На його основі формуються географічні поняття, закони і закономірності, світоглядні ідеї й теорії. Перевіряючи та оцінюючи знання учнів, учитель звертає увагу на повноту наведених фактів у їх відповідях про географічний об'єкт або явище, що вивчаються.

Потрібно навчити учня підбирати географічні факти, не тільки для обґрунтування відповідей на контрольні запитання, а й для групування їх навколо конкретних теоретичних понять. Важливу роль у цьому процесі навчання відіграє розвиток самостійності учня.

На першому етапі учень самостійно відшукує необхідні факти. Наприклад, під час практичної роботи, працюючи з книгою, Інтернетом тощо.

На другому етапі відбувається осмислення здобутих фактів. При цьому застосовуються прийоми розумової діяльності: аналіз, синтез, порівняння, виділення головного та ін.

На третьому етапі учень робить узагальнення на основі всього фактологічного матеріалу. При цьому факти легше запам'ятовуються, якщо вони чимось виділяються серед інших (своєю особливістю, оригінальністю чи унікальністю).

На четвертому етапі учитель перевіряє та оцінює виконану роботу попередніх етапів, в учня виробляється вміння оперувати фактами в типових і нетипових навчальних ситуаціях. Пошук фактів і знаходження відповідей на проблемні завдання сприяє кращому засвоєнню матеріалу, особливо у формуванні географічних понять. Оцінюючи наведені учнем факти необхідно враховувати їх типовість, тобто як вони проявляються в різних місцях землі.

Під час формування географічних понять необхідно враховувати і використання матеріалу з інших природничих наук, що збагачує та урізноманітнює наукову картину світу учнів на основі здобутих фактів.

В сучасній шкільній географічній освіті процес формування географічних понять відповідає загальним психолого-педагогічним принципам, що використовуються у більшості предметів освітньої галузі «Природознавство», але в той же час має свої особливості. Конфігурація поєднання найбільш поширених підходів до формування понять, що спираються на емпіричну та змістову теорію узагальнення, спонукає вивести на перший план той підхід, що ближчий за своєю суттю до більшості понять, що є дидактичним

каркасом навчання географії України. Саме для цієї групи понять конфігурація повинна мати вигляд емпірично-змістового узагальнення. Дана особливість пов'язана з тим, що більшість програмних понять мають прив'язку до відповідних об'єктів та явищ.

трансформуємо їх у систему основних навчальних понять географії України, що вивчаються в ЗНЗ. Зважаючи на специфіку системи основних географічних понять, зазначених навчальними програмами основної та старшої школи, доречно було б використовувати такий алгоритм їх формування під час вивчення фізико-географічних та економіко-географічних курсів.

Перший етап — підготовчий (рис. 2.). Він є одним з найголовніших етапів, на якому вчитель повинен, проявивши свою майстерність, класифікувати всю систему програмних понять за певними, логічно та змістовно взаємопов'язаними групами, зрівняти їх за складністю та прогнозованим часом, що буде використано під час їх формування. Іншим завданням на підготовчому етапі, є проведення моніторингу. Він має бути дворівневим, таким чином, щоб перший рівень моніторингу проходив перед структуруванням усієї системи навчальних понять географії України. Під час нього вчитель повинен дізнатися про рівень гідрологічних «побутових» знань та уявлень учнів класу, виділити поняття, на які потрібно звернути особливу увагу, враховуючи краєзнавчий принцип. Тобто ті поняття, до яких є прив'язка на місцевості. Таким чином, перший рівень моніторингу спрямовує вчителя у найбільш ефективне русло структурування системи основних, програмних понять, що вивчаються у курсах основної і старшої школи.

Відповідно, другий рівень моніторингу, повинен проводитися уже після структурування системи понять курсів географії України, безпосередньо перед конкретним навчальним заняттям. Вчитель повинен індивідуалізувати інформацію про запас знань в учнів відповідно до кожної групи понять, що дає йому змогу підібрати найбільш ефективні методи та засоби навчання, розподілити час на формування понять, розподілених на відповідні групи: картографічні, геоморфологічні, гідрологічні, демографічні.

На другому етапі (рис. 2.) учні повинні виділяти істотні ознаки з-поміж другорядних. Цей процес може відбуватися з допомогою використання двох підходів, що спираються на чуттєву теорію узагальнення та змістову теорію узагальнення — в залежності від того, чи відповідне навчальне поняття географії України має фізичну прив'язку, чи воно абстрактне.

Більшість навчальних понять в загальноосвітній школі формується з допомогою індуктивного відбору істотних ознак. На даному етапі учням потрібно:

- організувати якісне спостереження за фізичними (економічними) об'єктами чи явищами (процесами), що пов'язані з даними поняттями, які формуються;

- виділити істотні ознаки поняття.

Абстрактні поняття повинні формуватися за змістовою теорією узагальнення, переважно методом дедуктивних розумових висновків:

- учень отримує від учителя готове визначення абстрактного поняття;

- учитель надає учневі спрямовуючі «підказки» (об'єкти, що прямо чи опосередковано фігурують в даному понятті, статистичні дані, схеми...), що характеризують поняття;

- з допомогою направляючих запитань вчителя учень поступово виділяє істотні ознаки конкретного поняття.

Третій етап — обробка істотних ознак поняття (рис. 2.). На даному етапі вчитель повинен спрямувати діяльність учнів та допомогти їм обґрунтувати і зрозуміти виділені раніше істотні ознаки.

Четвертий етап — закріплення поняття (рис. 2.) — повинен бути двоступеневим. Спочатку на даному етапі учні констатують визначення, що стосуються поняття, що вивчаються в курсах географії України, шляхом поєднання істотних ознак. Після констатації визначення конкретного поняття, з погляду вчителя, учні повинні пропустити «побутові» поняття та уявлення, з допомогою вчителя, крізь «фільтр» визначення навчального поняття. Тому учні з допомогою вчителя повинні вказати на похибки в «побутових» поняттях відносно навчальних. Наприклад, вивчаючи поняття «річище», вчитель повинен, за потреби, нівелювати усі хибні уявлення в учнів про дане поняття і спрямувати їх до бажаного результату.

П'ятий етап — буквено-графічного моделювання (рис. 2.). На даному етапі кожне гідрологічне поняття потрібно включити до певної системи, тобто учні з допомогою вчителя повинні встановити взаємозв'язки між близькими за тематикою поняттями, а в подальшому — і групами гідрологічних понять. Це завдання можна вирішити, створивши буквено-графічні моделі певних груп навчальних понять географії України, що в кінцевому результаті повинно трансформуватися у відповідну систему. Створення буквено-графічної моделі групи понять має проходити поступово та одночасно із формуванням усіх понять групи.

Шостий етап — підсумковий (рис. 2.). На даному етапі перед учителем стоять такі завдання: провести ступеневий контроль за якістю формування поняття, групи понять та всієї системи навчальних понять географії України; виокремити недоліки сформованих понять на різних ступенях цього процесу та скорегувати їх.

Рис. 2. Алгоритм формування навчальних понять в процесі навчання географії України.

Сьомий етап — мотиваційний (рис. 2.). Під час цього найважливішого, на нашу думку, етапу вчитель повинен надати субстрат для утворення в учнів спочатку зовнішніх, а потім і внутрішніх мотивів для самостійної роботи з навчальним матеріалом географії України, розширюючи обсяг понять, що підвищує якість знань.

---

8. Підручник — основний засіб навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах

О. Топузов, О. Надтока, В. Надтока, В. Яценко

Загальнопедагогічні вимоги до підручника географії України.

У системі засобів навчання географії підручник пов'язаний з усіма іншими засобами безпосередньо чи опосередковано.

Підручник географії (як масова навчальна книга) — це поліфункціональна психодидактична система, яка не лише розкриває зміст навчання даного шкільного предмета, а й є специфічною моделлю процесу навчання. Отже, *підручник географії* — це засіб навчання, що має матеріальну форму, пов'язану зі змістом навчання і процесом засвоєння цього змісту.

Кожний елемент підручника підпорядкований засвоюванню учнями навчального матеріалу, що міститься в ньому. Саме тому значний обсяг відповідної інформації вимагає від учителя максимального використання усіх засобів, які є у підручнику і які дають змогу оптимально організовувати процес навчання.

Підручник є формою конкретизації цілісності змісту і процесу, оскільки в ньому немає жодного фрагмента, де зміст був би ізольований від умов і способу його засвоєння. Усе це робить підручник універсальним комплексним засобом навчання, необхідним як учневі, так і вчителю.

Підручник — один з найважливіших елементів навчально-методичного комплексу, що забезпечує вивчення курсів географії в школі. Саме через нього реалізуються мета і завдання навчальної програми та знаходиться відображення її зміст. Водночас сучасний підручник з географії — це своєрідний дидактичний комплекс, який може виступати самодостатньою системою або універсальним засобом навчання.

Підручник сповна відображає знання, які повинні засвоїти учні, віддзеркалює їхню глибину та обсяг, зміст умінь і навичок. У підручнику містяться матеріали для виконання самостійної роботи, організації практичних робіт, завдання для проведення спостережень, розв'язання задач, тобто, в підручниках у певний спосіб відображена методика викладання географії.

Важливим етапом у створенні підручника з географії України для загальноосвітніх навчальних закладів є його відповідність вимогам підручникотворення, які представлені у цьому посібнику. Таким чином, експертна оцінка підручника географії повинна бути всебічною і відповідати встановленим нормам, тенденціям розвитку сучасного освітнього середовища та суспільному запиту

до даного виду освітньої продукції. Окрім цього для підручника географії варто виокремити такі характерні особливості:

Отже, сучасні підручники з географії повинні допомагати учням в осмислюванні довкілля і формуванні його географічної картини світу. Одним з напрямів розв'язання проблем теорії і практики навчання географії є вдосконалення підручників шляхом визначення оптимального обсягу текстового матеріалу, кількості і якості ілюстрацій, спрямованості запитань і завдань для учнів.

Окрім зазначеного, провідною ознакою сучасного підручника з географії є його орієнтація на формування ключових і предметної географічної компетентності учнів, розвитку пізнавальної ініціативи, критичності, здатності до самоконтролю й спроможності застосовувати свої знання в реальних ситуаціях.

Наразі вчитель має змогу вибирати той чи інший підручник з географії для використання у навчальному процесі. Тож йому треба розуміти, які педагогічні функції має виконувати підручник та які психодидактичні вимоги висуваються до нього.

Функції підручника географії України

Інформаційна функція. Підручник — основний засіб фіксації наукової географічної інформації, яка має бути засвоєна учнями загальноосвітніх навчальних закладів. Інформація яку несе зміст даного підручника має бути узгоджена із текстом навчальної програми.

В процесі реалізації цієї функції відбір і систематизація навчального матеріалу здійснюється за двома основним критеріям: *змістовно-логічним* (особливості змісту й форми подання наукового знання) та *психологічним* (закономірності засвоєння знань відповідно до вікових й індивідуально-психологічних особливостей учнів).

2. Пізнавальна функція. Підручник є засобом організації пізнавальної діяльності учнів і, відповідно, містити матеріали, що формують не тільки системи географічних знань і вмінь, але й розвивають прийоми самостійної навчальної діяльності (система завдань, інструкцій до практичних робіт, тестів, графічних моделей тощо).

3. Розвивальна функція. Підручник як навчальна книга має сприяти розвитку психічних можливостей учнів: інтелектуальних здібностей, мотиваційної сфери, особистісних якостей учнів ЗНЗ, формуванню їх географічної картини світу. З цією метою використовуються як тексти, так і завдання та запитання, спрямовані на формування вмінь аналізувати, порівнювати, оцінювати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, висловлювати своє ставлення щодо подій та процесів тощо.

4. Комунікативна функція. Підручник є засобом передавання географічної інформації, адже викладення навчального матеріалу має враховувати особливості його сприйняття і відтворення у сві-

---

домості школярами відповідного віку. Науковий матеріал слід викладати доступною для школярів мовою, використовуючи яскраві порівняння і приклади. Задля цього текст підручника має містити різні форми спілкування з учнями: безпосереднє звертання до читача, елементи дискусії, проблемність тощо.

5. *Виховна функція.* Підручник реалізовуватиме виховну функцію, якщо він зацікавлюватиме учнів, викликатиме позитивні емоції. Тільки за умови гуманізації змісту підручника формуватиметься система позитивного ціннісного ставлення до довкілля та соціуму, яка забезпечить активну й продуктивну життєдіяльність особистості у майбутньому.

Виховну функція проявляється через відповідність загального вектору (та локально-тематичних векторів) підручника географії України вектору розвитку освітньої системи України та держави загалом. Тобто, через дуалістичність, просторовість та комплексність географії найбільш повноцінно виражено напрям розвитку держави (європейський), та національно-державні особливості України.

6. *Функція диференційованого навчання.* За допомогою різноманітних засобів підручник має здійснювати диференційований підхід до учнів залежно від їхнього рівня початкової підготовки, виду здібностей і характеру мотивації. Реалізується ця функція за допомогою структурування тексту (виокремлення обов'язкового для засвоєння, основного й додаткового навчального матеріалу), завдань різних рівнів складності, різних форм контролю тощо.

7. *Функція індивідуалізації навчання.* Індивідуалізація підручника пов'язана з урахуванням різних типів мислення, способів навчальної діяльності, схильностей та уподобань учнів ЗНЗ та їхніх особистісних орієнтирів. Підручник географії України має забезпечувати можливість самостійного навчання учнів. З огляду на це, у підручнику мають бути: пізнавальні, тренувальні та контрольні вправи, корегуючі й контролюючі запитання, завдання, задачі, тести, еталони відповідей та виконання завдань, плани фізико- та економіко-географічних характеристик об'єктів чи територій, алгоритми виконання практичних робіт, теми навчальних та краєзнавчих досліджень і проектних завдань, перелік рекомендованої літератури.

Структура підручника географії України

Важливою психодідактичною вимогою до шкільного підручника нового покоління є його спроможність забезпечувати оптимальне співвідношення текстового і позатекстового компонентів. Варто зазначити, що у методичному апараті підручників значне місце відводиться ілюстративному матеріалу, оскільки він є позатекстовим компонентом, що може забезпечити найповніше засвоєння закладеної у підручнику інформації, заохочуючи учнів до навчання.

У структурі шкільного підручника виокремлюють певні структурні компоненти

I. Тексти:

- *основний текст* містить науково-методично узгоджений і систематизований автором навчальний матеріал, що відповідає програмі і є джерелом інформації, обов'язкової для вивчення й засвоєння. Виконує функцію організації знань учнів. Має переважно інформативно-описове та роз'яснювальне спрямування. За формою може бути монологічним (розповідь чи пояснення автора), або діалогічним (звертання до учнів у формі запитань, заохочень до аналізу альтернативних поглядів тощо);

- *додаткові тексти* — це навчальні матеріали, що підкріплюють, поглиблюють й поширюють положення основного тексту, посилюють його наукову доказовість та емоційне навантаження. Виконують мотиваційну функцію, ознайомлюють школярів з елементами дослідницької діяльності, сприяють диференціації навчання. Містять художні, науково-популярні і документальні хрестоматійні матеріали.

- *пояснювальні тексти* — це навчальні матеріали у стислій згорнутій формі, необхідні для кращого й найповнішого розуміння і засвоєння географічних понять, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей (формулювання термінів, визначення понять, різнобічних роз'яснення, висновки тощо).

II. Навчальні завдання та запитання — вербальні конструкції, що спонукають учнів до різноманітних видів діяльності.

На основі визначення рівня організації пізнавальної діяльності учнів та функціональної спрямованості, можна окреслити певні види завдань, а саме:

1) завдання і запитання, що сприяють *закріпленню знань* (уточнення, конкретизація, початкова систематизація фактів і понять), спрямовані на відтворення знань;

2) завдання і запитання, що сприяють *формуванню інтелектуальних умінь* (аналіз, синтез, зіставлення, порівняння, узагальнення);

3) *практичні* завдання, що потребують застосування знань у процесі виконання навчальних дій, що сприяють формуванню географічних вмінь і навичок учнів;

4) *проблемні* завдання і запитання, що містять порушення вже сформованих причинно-наслідкових зв'язків і спрямовані на організацію самостійної пізнавальної діяльності учнів;

5) *творчі* завдання і запитання, спрямовані на формулювання оцінок, висновків, синтез нового знання;

б) *контролюючі* завдання та запитання різного рівня (репродуктивного, продуктивного, проблемного, творчого)

До *першої групи* належать запитання і завдання репродуктивного рівня: «Назвіть...», «Перелічіть...», «Що це...?», «Який...?», «Коли...?», «Де...?», «Як...?» тощо. Вони мають переважно репродуктивний характер і вимагають відтворення знання за відомим зразком, сприяють закріпленню учнями навчального матеріалу уроку.

Друга група містить запитання і завдання на з'ясування сутті поняття і причинно-наслідкових зв'язків; вивчення структури географічних об'єктів і явищ; їх зіставлення, порівняння і систематизацію. У процесі виконання таких завдань формуються навички дешифрування різноманітних за характером навчальних моделей.

До *третьої групи* належать завдання, що вимагають практичної діяльності учнів: «Нанесіть на контурну карту такі географічні об'єкти...», «Побудуйте графік або діаграму...», «Складіть таблицю...», «Намалюйте графічну схему...», «Проведіть спостереження...» тощо. Під час виконання таких завдань учні можуть не лише формувати нові вміння і навички, а й самостійно робити висновки, здобувати нові знання.

Четверта група — запитання проблемного характеру, що містять інтелектуальне протиріччя, активізують самостійну пізнавальну діяльність учнів, ініціюють їхню пошукову діяльність. Ці запитання мають дискусійний характер, сприяють зацікавленості учнів предметом, що вивчається.

Пошук відповідей на запитання і виконання завдань *n'ятої групи* передбачає організацію творчого пошуку учнів у такий спосіб, щоб вони вміли застосувати знання у нестандартних ситуаціях, самостійно формулювати висновки і давати оцінки, здобуваючи водночас нові знання. При виконанні завдань передбачається створення умов для самостійного конструювання навчальних моделей, формування в учнів навичок моделювання.

Завдання і запитання *шостої групи* спрямовані на визначення результатів навчальної діяльності учнів, оцінювання рівня сформованості знань і вмінь, виявлення зворотного зв'язку між учителем та учнем.

III. Апарат організації засвоєння — підструктура підручника, покликана спрямовувати й стимулювати мисленнєву діяльність учнів у процесі засвоєння навчального матеріалу, сприяти формуванню прийомів самостійної навчально-пізнавальної діяльності: заголовки, плани параграфів, пам'ятки, інструкції, вказівки до організації самостійної роботи та самоосвіти, плани характеристик, плани-схеми, алгоритми виконання завдань, зразки розв'язання задач, надписи і підписи до ілюстрацій.

IV. Апарат орієнтування — підструктура підручника, що забезпечує організацію уваги учнів при користуванні навчальним матеріалом, який міститься у ньому: вступ, передмова, зміст, рубрикації, шрифтові й кольорові виділення у тексті, сигнали-символи, предметно-тематичні покажчики, бібліографія, колонтитули, покажчик термінів.

V. Ілюстративний матеріал — підструктура підручника, яка є наочною опорою організації пізнавальної діяльності учнів.

1. *Образні зображення*: малюнки, що показують природні процеси, явища і географічні об'єкти, пейзажні ілюстрації, малюнки і фотографії тварин і рослин, малюнки і фотографії людей тощо.

2. *Понятійні зображення*: картографічні, схеми, графіки, діаграми, таблиці, структурно-логічні графічні відтворення.

3. *Комбіновані зображення*: поєднують образні й понятійні ознаки.

Особливе місце у підручниках з географії посідають *картографічні зображення*, представлені тематичними і комплексними картами, картосхемами і елементами плану місцевості.

Підручник з географії України має відповідати важливому методичному положенню — бути джерелом знань і одним із засобів формування компетентностей є як текстовий, так й ілюстративний матеріал. Значна частина ілюстрацій пояснює положення, що коротко сформовані в тексті. Однак, вони можуть бути самостійними джерелами знань і нести інформацію, яка в самому тексті відсутня.

В змісту підручника географії України мають бути присутні образно-ілюстративні, картографічні та графічно-статистичного ілюстрації.

Образно-ілюстративні унаочнення представлені переважно малюнками й світлинами. Більшість таких ілюстрацій характеризують окремі географічні об'єкти, відображають динаміку явищ, формують уявлення про різноманітні ландшафти. Їх функціональне призначення полягає у тому, що вони є самостійними джерелами знань, тобто такими, що доповнюють або пояснюють текст, а отже, спрямовані на формування уявлень учнів.

Картографічні ілюстрації представлені картами, картосхемами, картодіаграмами, що виправдано не тільки з огляду на специфіку предмета, але й з методичного погляди. Генералізована картосхема дає змогу узгодити закономірні географічні відношення об'єкта з довкіллям. Проте картосхеми є лише доповненням до основних картографічних посібників — карт. Текстовий матеріал, запитання і завдання підручників спрямовують дії учнів на подальші зіставлення картосхем і карт атласу.

До підручників додають такі різноманітні за формою і змістом види графічних засобів унаочнення, як схеми, що дають змо-

---

гу розкрити географічні зв'язки і закономірності. Виявити логічну структуру багатьох понять допомагають класифікаційні схеми (види вод суходолу, склад ґрунтового горизонту, віково-статєва структура населення України тощо).

Для формування географічних понять засобами кількісних величин, важливе значення мають статистичні цифрові показники, які сприймаються учнями у вигляді графіків, діаграм і таблиць. Запитання й завдання до них спрямовують учнів загальноосвітніх навчальних закладів до висновків та узагальнень, що є однією з особливостей навчання географії. Це надає можливість використовувати цифрові показники для створення проблемних ситуацій та організації пошукової діяльності учнів, сприяє у такий спосіб розвитку їхньої пізнавальної самостійності.

Дитиноцентричний характер підручника географії України проявляється в переосмисленні ролі учня та вчителя у навчально-виховному процесі. Особистісно зорієнтована компетентнісна модель підручника. Основною особливістю сучасного підручника є та *що саме учень, а не він, має бути центральною фігурою в навчанні*, і головним є діяльнісний підхід до навчання, а не запам'ятовування та відтворення певних умінь та навичок. Дитиноцентрична спрямованість виражається в побудові підручника на основі особистісно зорієнтованого, компетентнісного та краєзнавчого підходів.

Тому сучасний підручник географії України має створюватися на особистісно зорієнтованій компетентнісній, діяльнісній та краєзнавчій основі, тому його особливостями в цьому плані є:

1. Учень — центральна фігура навчально-виховного процесу.
2. Підручник розрахований на застосування діяльнісного навчання.
3. Підручник є одним із засобів формування предметної і ключових компетентностей.
4. Формування змісту природничих та суспільно-економічних знань.
5. Нове смислове наповнення підручника у відповідності до запитів суспільства у контексті сучасної системи освіти та вектору розвитку України як держави..

6. Урахування

Отже, проаналізувавши моделі створення підручників, зазначимо, що основними особливостями особистісно зорієнтованого підручника мають бути такі:

- Він розрахований на впровадження через активну модель навчання, сприяє зацікавленню учнів, шляхом урізноманітнення подання інформації.

- Основні тексти параграфів підготовленні у відповідності до вікових особливостей учнів.

Загалом, особистісно зорієнтований підручник з географії повинен характеризуватися такими особливостями:

- мати блочну структуру, оскільки саме це дає змогу учням при потребі сконцентруватися на головних змістових характеристиках, використати додаткову та довідкову інформацію, а за необхідності, скористатися навчальним матеріалом, який потрібен *особисто окремому учневі*;

- спиратися на педагогічні технології, з метою кращої реалізації навчального матеріалу в процесі навчання та створення відповідних умов для діяльності як учнів так і вчителів;

- обов'язково включати в себе елементи проблемного, дослідницького та моделюючого навчання, які відзначаються своєю комплексністю і мають можливості найбільш повно відобразити для учнів особливості географії як науки;

- виклад матеріалу у ключових точках всіх географічних курсів здійснювати не тільки через розуміння природно-територіальних і економіко-географічних особливостей а й через призму своєї Батьківщини — України;

- ілюстративний матеріал необхідно пов'язувати з текстом через систему спеціальних завдань, які стимулюють учня не лише співставляти текстову та ілюстративну складові, а й розв'язувати посильні завдання;

- методичний апарат варто вибудовувати на основі зворотного зв'язку, щоб завдання зациклювали роботу учня та учителя у напрямі — оволодіння географічними знаннями та формування предметної компетентності.

Для створення якісного шкільного підручника географії 8-го класу на засадах дитиноцентризму важливими є такі положення, як:

- структурування та відбір навчальної інформації;
- актуальність і зв'язок з сучасністю;
- врахування сучасних наукових знань;
- відображення системності науки і культури у змісті освіти;
- гуманізація та діяльнісний підхід;
- необхідність поєднання обов'язкових та додаткових компонентів у його змісті.

При створенні підручників накреслюються основні напрямки і аспекти розгляду шкільного предмета і послідовність викладу навчального матеріалу. хоча підручник повинен здійснювати не лише

ретрансляцію матеріалу, а й розкриття методичних аспектів отримання знань, форми набуття компетентостей, тому, як будь-яка навчальна книга, підручник повинен виконувати такі основні функції:

- інформаційну;
- пізнавальну;
- виховну.

Враховуючи дитиноцентричні принципи сучасного освітнього процесу, підручник географії 8-го класу має двохвекторне спрямування:

- *зорієнтований на особистість учня в процесі викладу змісту;*
- *створювати умови для реалізації особистісних запитів учнів ЗНЗ.*

Моделі підручника географії України.

Виходячи з вищевказаного, на сучасному етапі існує чотири моделі створення підручника з географії:

- 1) Конвекційна.
- 2) Програмована.
- 3) Модель створення проблемного підручника.
- 4) Комбінована.

За умов першої моделі підручник створюється за традиційною методикою у вигляді енциклопедичної подачі матеріалу. Про те за таких умов формування знань не спираються на механізми розуміння, тому такі підручники відносяться до категорії репродуктивного типу.

В розрізі другої моделі розкриваються основні положення наук. У царині географії, такі підручники спираються на вироблення цілісної системи географічних знань.

Модель створення проблемного підручника зорієнтована на творчий характер навчальної діяльності, її продуктивну складову. Вирішення проблем є основною методичною особливістю даних підручників, які спрямовуються не лише на поглиблення бази знань учнів, а й на розширення їх компетентісного поля. *В плані реалізації положень підручника географії України така модель є найбільш інноваційною та дидактично обґрунтованою.*

Виклад навчального матеріалу в ньому здійснює відповідно до алгоритму розв'язування проблемних завдань різних типів.

Комбінована модель створення підручника включає в себе елементи попередніх моделей, але жодна з них не превалює.

В географічному сегменті освітнього простору України на тлі реформаційних та модернізаційних процесів важливим аспектом є *відповідність постійно змінному суспільному запиту*. Підручник, як основний носій змісту географічної освіти в ЗНЗ має бути пов'язаний із геоінформаційною освітньою платформою.

Дана платформа повинна поступово перебирати на себе частину функцій основного носія географічної інформації в ЗНЗ та будуватися на основі компетентнісного, діяльнісного, особистісно-зорієнтованого, краєзнавчого підходів та базуватися на принципах курикулуму, — як відкрита система. Це реальна прогнозована перспектива сучасної освіти. Тому важливою ознакою підручника є *узгодженість із геоінформаційною освітньою платформою*.

Таким чином, в навчально-виховному процесі на географії у 8-му класі ЗНЗ буде можливість використовувати матеріали не сталого характеру, обмежених в об'ємі, а можна буде віднайти матеріали за особистісними характеристиками, як вчителю так і учню. Також, даний підхід дозволить розширити діапазон методичних можливостей під час вивчення географічних курсів в школі.

9. Інноваційні підходи до навчання географії України

Л. Покась

У сучасних умовах запровадження нових стандартів та підсилення уваги до якості шкільної природничо-географічної освіти зростають вимоги до методичної підготовки учителів географії. Реформування української системи педагогічної освіти передбачає приведення змісту у відповідність з сучасними потребами особи і суспільства. Оновлення змісту є визначальною складовою у цьому процесі. Серед основних шляхів модернізації шкільної географічної освіти є запровадження у навчально-виховний процес методики сучасних педагогічних технологій. Сучасні педагогічні технології допоможуть учителю зорієнтувати процес пізнання на «суб'єкт-суб'єктивне» співробітництво як пріоритетного напрямку модернізації школи.

На основі протиріччя між потребами учителів географії в інноваційній діяльності та недостатнім використанням педагогічних технологій у шкільному навчально-виховному середовищі з географії; між суспільними вимогами до формування сучасної молоді людини, громадянина своєї країни та відсутністю методичної основи нових підходів; між дидактичним потенціалом географії України у підвищенні ефективності навчально-виховного процесу та реальним станом його реалізації виникла необхідність вирішення окресленої проблеми.

Сучасні педагогічні технології здатні підтримати пізнавальний інтерес учнівської молоді до навчання, який так стрімко втрачається, за умов: використання педагогічних технологій як навчального середовища для реалізації «суб'єкт-суб'єктивного» співро-

---

бітництва; поєднання сучасних педагогічних технологій і традиційної форми навчання на уроках географії; наявності обізнаності учителя географії у методиці застосування сучасних педагогічних технологій як компонента методичної компетентності; використання сучасних педагогічних технологій у навчально-виховному процесі як засобу стимулу, поштовху до активної навчально-пізнавальної діяльності. Тому головним завданням освіти є не просто дати учневі міцні знання, але й сформувати вміння самостійно їх одержувати, аналізувати, використовувати на практиці та орієнтуватися в потоці різноманітної інформації.

Курси географії України, в основній школі (Україна в світі: природа, населення та Україна і світове господарство) розраховані для восьмикласників й дев'ятикласників і покликані завершити формувати вміння самостійно здобувати знання, працювати з додатковою інформаційною базою, співпрацювати у колективі, адаптуватися до новостворених умов, бути гнучким, комунікабельним, неповторним, корисним для суспільства тощо. Такі можливості надають педагогічні технології навчання. В старшій школі в розрізі вивчення географії України учні ЗНЗ поглиблюють свої знання та набувають відповідних компетентностей. Він є також одним із етапів їх підготовки до ЗНО.

У сучасній загальноосвітній школі змінився характер навчання школярів: менше стало одноманітної тренувальної роботи, зросла увага до творчих і проблемних завдань, проєктів, самостійних учнівських доробок (наприклад, конкурс презентацій, відеорефератів), замінено методи навчання (частіше вчителі застосовують частково-пошуковий, дослідницький, проблемного викладу методи), накопичення інформаційних знань не є актуальною, а формування умінь в учнів здобувати знання стало пріоритетним завданням учителя. Новий підхід до організації навчання направлений на підвищення рівня пізнавальної активності школярів, ефективність й результативність навчальної діяльності, розвиток нації, яка постійно навчається.

Для формування інтелектуально розвиненої творчої особистості, здатної самостійно здобувати знання, адаптуватися до змін економічного і соціального розвитку, як показує шкільна практика, варто вводити у шкільний навчально-виховний процес з географії інноваційні педагогічні технології. Завдання сучасного вчителя — відібрати зі своїх методичних надбань усе прогресивне і змінити, модернізувати, трансформувати навчальний процес так, щоб забезпечити виконання завдань, поставлених перед школою в основних освітніх документах. Сучасний вчитель має володіти мистецтвом формування в учнів готовності до продуктивної навчальної діяльності шляхом впровадження у навчально-вихов-

---

ний процес загальноосвітньої школи педагогічних інновацій, адже він є інтелектуальним інвестором шкільної освіти.

Зміст курсів географії України має можливості для впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи педагогічних технологій як навчально-ігрова, комунікативно-діалогова, модульно-рейтингова, проектна, групової навчальної діяльності, сугестивного, креативного, комп'ютеризованого, проблемного, інтерактивного навчання.

Географічна освіта безпосередньо пов'язується з успішним формуванням в молоді умінь самостійно вчитись, критично мислити, користуватися комп'ютером, прагнути до самопізнання та самореалізації в різних видах діяльності, опановувати практичні вміння та навички, необхідні для життєвого та професійного вибору. Компетентності є тими індикаторами, які дозволяють визначити готовність учня до життя, його подальшого розвитку й активної участі в житті суспільства.

Для формування інтелектуально-розвиненої особистості учня, здатного самостійно здобувати знання, адаптуватися до змін економічного і соціального розвитку необхідні умови, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається. Таким стержнем виступає гуманістична педагогіка, що розглядає шкільну освіту як процес, у центрі якого знаходиться особистість (дитина). Інструментальні можливості шкільного курсів географії України містять у собі потенціал гуманної підтримки індивідуального розвитку особистості в навчально-виховному середовищі.

Інноваційна діяльність педагогів стає на сьогоднішній день стратегічним напрямом реалізації модернізаційних процесів шкільної реформи і одним із пріоритетних у створенні передумов для розвитку особистості, яка зможе ефективно працювати і навчатися протягом життя.

Сучасне економічне і політичне положення в країні змушує висувати все більш високі вимоги до індивідуальних психофізіологічних особливостей людини. Ринкові відносини кардинально змінюють характер і цілі праці: зростає інтенсивність, посилюється напруженість, потрібен високий професіоналізм, витривалість і відповідальність. У зв'язку з цим величезну увагу необхідно приділяти проведенню цілеспрямованої профорієнтаційної роботи серед учнівської молоді, яка має спиратися на глибоке знання всієї системи основних чинників, що визначають формування професійних намірів особистості та шляхи її реалізації.

Отже, сучасні педагогічні технології мають великі можливості для вдосконалення навчально-виховного процесу. Активізуючи навчальну діяльність учнів, стимулюючи їх мотиваційну діяльність

учитель географії зможе вплинути на самосвідомість підлітків, підвищити рівень освіченості, закріпити впевненість в собі, розкрити здібності, творчий потенціал, викликати бажання вчитися, розвиватися, інтелектуально збагачуватися. У зміст педагогічних технологій закладений принцип формування особистості, який є базовим у реалізації нової освітньої парадигми.

10. Навчання географії України у контексті STEM-освіти.

О. Надтока, Н. Гончарова

Освіта ХХІ століття формується в еру когнітивного розвитку, еру науково-технологічного прогресу інформаційного суспільства, в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних, медійних та нано-інженерних технологій, що стає підґрунтям і необхідністю, водночас, для реформування і модернізації національної системи освіти, підготовки професіоналів, висококваліфікованих кадрів, зокрема, майбутніх фахівців у галузі STEM-освіти. Географія, як шкільний предмет, якому властивий високий рівень дуалістичності, так як він містить у собі й природничу й суспільствознавчу компоненти, відіграє особливу роль у розрізі STEM-освіти. Природнича компонента географії найбільш повно інтегрує в собі елементи багатьох природничих наук, які реалізуються через курси фізичної географії. Зокрема, вони представлені в курсі «Україна та світ: природа, населення». Крім цього, через призму економічної і соціальної географії, зокрема в курсі «Україна і світова економіка» ретранслюються знання, які необхідні для розвитку дослідницьких, конструкторських здібностей, інженерного та інтелектуального мислення. Вони подаються через низку технологічних процесів, просторового вираження економічної діяльності, різнопланових засад виробництва.

Значення географії України проглядається й на тлі основних напрямів модернізації національної системи освіти, зокрема інноваційного розвитку природничо-математичної та інженерно-технічної освіти, де формується STEM-навчання (Science — природничі науки, Technology — технології, Engineering — інженерія, Mathematics — математика), завдяки якому в учнів розвиваються інтелектуальні, новаторські, конструкторські, винахідницькі здібності, формується технічна грамотність, вміння вирішувати складні задачі тощо.

Основні з ключових компетентностей нової української школи: спілкування іноземною мовою, математична грамотність, наукове

розуміння природи і сучасних технологій, інформаційно-цифрова грамотність, уміння навчатися впродовж життя, екологічна грамотність і здорове життя гармонійно входять в STEM-освіту, створюючи основу для успішної самореалізації учня — як особистості, громадянина, фахівця.

Впровадження напрямів STEM в навчальних закладах України сприятиме модернізації математично-природничого та гуманітарного профілів освіти, популяризації інженерно-технічних професій серед учнів, підвищенню поінформованості про можливості їх кар'єри у технічній сфері, спрямуванні щодо вибору майбутньої професії.

Акронім **STEM** вживається для позначення популярного напрямку в освіті, що охоплює природничі науки (Science), технології (Technology), інженерію (Engineering) та математику (Mathematics).

Наука (Science) є вивченням оточуючого світу, в тому числі законів природи, пов'язаних з фізикою, хімією, біологією, географією, а також оперуванням або застосуванням фактів, принципів, концепцій, пов'язаних з цими шкільними предметами.

Міждисциплінарність. Географії властива природничо- та суспільствознавчо- спрямована міждисциплінарність, оскільки дана наука є потужним колектором узагальнення і трансформування результатів, що отримані іншими науками. Особливо яскраво її роль проявляється у висвітленні просторових та часових закономірностей. Ця її властивість набирає особливої значущості при вирішенні різноманітних завдань географічною наукою. Відомості з інших наук переосмислюються географією, збагачуючи її та використовуються для вирішення поставлених перед нею задач.

Сучасний світ базується на кількох областях досліджень фактично акумульованих через обставини повсякденного життя, він не розподілений на окремі предмети, дисципліни, частини знань. Таким чином констатується високий ступінь інтегративності наукових знань.

Враховуючи зазначений факт, можна констатувати, що географія, завдяки її інтегративності, міжпредметності та проникненні у різні галузі знань має високий потенціал для застосування у контексті STEM-освіти. Все це виокремлює та поглиблює її профорієнтаційну роль, як той навчальний предмет, який через компетентнісні засади навчання готує учнів до майбутнього життя та професійної діяльності. Вчитель на уроці сьогодні — це організатор, модератор, тьютор, новатор, комунікатор, фасилітатор, консультант, мотиватор.

Таким чином для вчителів географії повинна бути забезпечена можливість професійного росту в формі наукової і прикладної роботи, додаткової професійної освіти:

-
- стажування педагогічних працівників у навчальних закладах поза місцем постійної роботи;
  - стажування в організаціях — лідерах фундаментальних і прикладних досліджень в області географії та географічної освіти;
  - формування електронного банку даних: інноваційних програм, дистанційних курсів додаткової освіти, проектів, методичних розробок з використанням інформаційно-комунікаційних технологій для надання методичної підтримки вчителям географії в інноваційній діяльності.

11. Українознавча спрямованість навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах

Т. Назаренко

Нововведення, що здійснюються в системі української освіти, наголошують на підвищенні якості освіти і виховання, на збільшенні наукового рівня викладання навчальних предметів, на оволодінні основ наук шляхом формування основних наукових понять і термінів, що розкриває широкі перспективи задля освітньої галузі, зокрема, уможлиблюється здійснення досліджень, які на фоні загальнотеоретичних, методологічних підходів до процесу формування наукових понять пропонують розв'язання як глобальних, так і конкретно місцевих понять географічної тематики.

Деякі новітні педагогічні задуми на жаль грішать або псевдо модерними інноваціями або ж ґрунтуються на традиційних аксіомах авторитарної педагогіки, пропагуючи стандарти колишніх часів, залишаючи поза увагою специфіку народної педагогіки, національної культури й ментальності.

Окремі шкільні предмети і досі орієнтовані на вивчення різних фактів з історії та географії України, локальних місцевих особливостей культури, природи або ж перенасичені фактажем, саме тому й варто розвантажити перенасиченість змісту за допомогою введення українознавчої інформації, адже серед пріоритетних завдань шкільної географії виокремлюються завдання комплексного вивчення й висвітлення генезису людини в Україні й українства у всіх часово-просторових вимірах самого українознавства як наукової системи. У становленні наукового світогляду в учнів поряд з іншими навчальними предметами в школі важливу роль відіграє географічні знання про Україну.

Змістова поліструктурність навчально-виховного процесу з географії дозволяє здійснити її системний аналіз, що передбачає вивчення не лише теоретичного географічного змісту, але й

надаватиме інформацію українознавчого характеру, що базується на змісті краєзнавчої інформації. Краєзнавчий принцип розглядається в методиці навчання географії України як один з провідних.

Введення українознавчої інформації в шкільну навчальну програму з географії корелює рівень сформованості географічної культури, ефективність вияву якої визначають: відповідний рівень географічних знань, географічної свідомості та користування активним науково-географічним словником. Задля формування географічної культури в учнів недостатньо використовується інваріантна частина навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, дещо нівельовано потужний потенціал українознавчих понять географічного змісту. Усе це дає підстави стверджувати, що розроблення і впровадження географічної інформації українознавчого спрямування на краєзнавчому матеріалі сприятиме розв'язуванню проблеми диференційованого навчання.

Розвиток науки про Україну та українство відбувався у нерозривній єдності із самоусвідомленням, консолідацією, самоствердженням українського народу, формуванням суспільних і державних форм його буття. Виходячи з цього українознавство як окремий предмет і як інтегративна система знань мала би стати основою всіх ланок нової системи освіти.

Особливо це спостерігається саме на уроках географії, адже учень отримує окремі елементи географічних знань починаючи з початкової школи, де через українознавчу інформацію формуються географічні поняття і знання. Поглиблення цих знань відбувається в 5-му класі під час вивчення пропедевтичного курсу «Природознавство», у якому на доступному для учнів рівні формуються початкові уявлення про Землю та про власну країну.

Географія 6-го класу — є першим систематичним курсом нового шкільного предмета. У процесі вивчення географії в шести-класників формуються уявлення про Землю як природний комплекс, про особливості земних оболонок та їх взаємозв'язки, про кількість і розміщення населення земної кулі, людські раси, положення України та окремих держав на політичній карті світу. Таким чином, у 6-му класі розпочинається формування загальної географічної культури школяра та поступове навчання картографічній мові. Учні оволодівають основними географічними уявленнями та поняттями релевантними з Україною.

Шкільний географічний курс, що вивчається в 7-му класі має назву «Материки та океани», на перший погляд має небагато спільного з Україною, але в оновленій навчальній програмі сказано: «У новій програмі посилено українознавчу спрямованість курсу 7-го класу,

---

тобто вивчення територій та об'єктів здійснюється з урахуванням їх зв'язків з Україною, із сучасними пріоритетами нашої держави, що значно розширює загальнокультурну компетентність учнів». Отже виникає необхідність у посиленні українознавчої географічної інформациі через українознавчий зміст регіональної географії.

Вивчення географії у 8–9-х класах спрямоване на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її дослідження. Ці курси допомагають учневі усвідомити себе громадянином України, закласти знання про природу та сформувати в учнів знання та уявлення про Україну як цілісну країну, в якій відбуваються різноманітні глобальні та регіональні процеси.

Завдання українознавчого змісту в шкільних географічних курсах — вивчити основні поняття, методи і проблеми українства на прикладі власної області та країни в цілому; виявити загальні географічні закономірності розвитку українознавства, розуміння яких стане необхідне учням для обрання відповідного профілю в старшій школі, а також для формування в них цілісної картини світу.

Для учня наука географія починається з класної кімнати, шкільного подвір'я, кварталу власної вулиці, свого міста чи села тощо. Ця просторова різноманітність створює можливість розвивати у школярів властивість до сприйняття оточуючого світу засобами «грою масштабів» в межах тієї території, яка є предметом вивчення на різних етапах шкільної географічної освіти.

Разом з тим, географія включає у власне коло: пізнання, уявлення і поняття про місцевості і географічні явища. Це потребує від вчителя формування в учнів не тільки просторових, але і абстрактних понять. Така комбінація просторовості (конкретності) і абстрактності мислення в географії потребує спеціальної методики, що формують так зване «дискурсивне мислення».

Українознавче навчання під час вивчення географії, полягає не тільки в поінформованості учнів, а й у засвоєнні наукових географічних знань про закономірності розвитку природи, як основи для прийняття оптимальних рішень із спостереження просторово-часових географічних закономірностей. Оволодіння понятійно-термінологічним апаратом науки географія, відбивається у визначеннях в підручниках, таким чином учні створюють власний словниковий науковий географічний словник, котрим користуються протягом навчального часу, все це впливає на інтелектуальний розвиток школярів.

До фундаментальних географічних понять, що несуть в собі українознавчу змістову складову ми відносимо: «простір», «територія», «регіон», «країна», «нація», «природа», «етнос». Всі ці поняття присутні в понятійній базі природничої і суспільної галузях

географії, а поняття «Україна» є системоутворюючим для курсів географії України. Для всіх фундаментальних географічних понять доповнюючими будуть їх регіональні аналоги. Якщо ми формуємо поняття території, то його регіональним аналогом стане конкретизоване поняття про територію країни, в нашому випадку — України. Вивчаючи будь-яку територію, регіон чи материк робимо акцент в прив'язці до України. Таким же чином, розкривається регіональний зміст понять «територія».

Основним завданням шкільних географічних курсів є — формування у учнів основної школи наукових понять через розкриття основних географічних закономірностей. Засвоєння цих закономірностей при формуванні українознавчої інформації географічного змісту має велике значення оскільки звільняє від запам'ятовування величезного фактологічного матеріалу і водночас підвищує міцність, глибину знань та патріотизм. Спеціальних досліджень, присвячених проблемі формування українознавчих понять в учнів основної школи на широкому експериментальному матеріалі, нами не виявлено. Загальноосвітня цінність шкільної географії полягає у формуванні світоглядного розуміння природи Землі, її географічної оболонки як природного та природно-техногенного середовища, в якому триває життя людини. Шкільна географія спрямована на формування в учнів просторового уявлення про земну поверхню та розвиток умінь усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних і геоекологічних подіях у державі і світі. Географія є не тільки джерелом нових відомостей про Землю, а й основою для формування гуманістичного світогляду, виховання дбайливих господарів, любові до рідного краю, набуття умінь і навичок адаптації до навколишнього середовища, адекватної поведінки в ньому.

1 2. Виховне значення географії України

В. Яценко, О. Кравчук, Н. Ковчин, В. Булгаков

Першочергове завдання української освітньої системи — *виховання громадянина України, який з любов'ю до свого роду і Батьківщини готовий гідно боронити цілісність і незалежність України, розвивати себе і світ навколо себе заради утвердження державності, миру і злагоди, добросусідських стосунків в полікультурному середовищі.*

Сьогоднішня висуває нові педагогічні вимоги до навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі. Виховання у молоді почуття громадянської гідності, власної творчої позиції щодо зміцнення державності в Україні, ціннісного ставлення

і піднесення Батьківщини як колиски свого роду, природних умов і ресурсів рідного краю, шанобливого ставлення до історико-географічної спадщини, утвердження себе як відповідального громадянина України — важливі орієнтири методичної роботи у час випробувань на соціальну зрілість українського народу.

Навчально-виховний процес географії України має бути центральною ланкою шкільної географічної освіти. Основна її мета — сформувати в учнів цілісне уявлення про свою Батьківщину, усвідомити велику різноманітність її природних умов та ресурсів, населення і господарства, рекреаційних ресурсів, переваги внутрішнього туризму, екологічні проблеми та перспективи їх розв'язання.

Це стає основою для виховання почуття патріотизму, національної та державницької самоідентифікації, толерантності, готовності відстоювати і захищати інтереси власного народу, формування громадянської позиції. Важливим є формування психологічної готовності до відстоювання національних інтересів та незалежності держави, підвищення її престижу, а також розвиток психологічного, фізичного та духовного здоров'я, бажання зберегти та примножити естетичні природні цінності, забезпечувати екологічну безпеку, проявляти дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи.

Навчання географії України в ЗНЗ покликане розширити, уточнити загальну систематизувати географічну наукову картину світу в учнів підліткового та старшого шкільного віку. Оновлена картина світу покликана формуванню нових світоглядних ідей, ідеалів та переконань в учнів у змінюваних геополітичних умовах у світі та в Україні.

Це сприяє створенню психологічного алгоритму особистісної поведінки та діяльності, що сприяє формуванню толерантності, виключає конфронтацію, забезпечує конструктивізм, а також спонукає до морального, психологічного і фізичного вдосконалення та самореалізації особистості. За сутністю цей алгоритм глибоко гуманістичний і педагогічний, тому, що сприяє звільненню буття від протистоянь, суперечностей, ворожнечі, виховання почуття патріотизму та формування громадянської позиції в учнів.

Виховною метою навчання географії України є формування в учнів ЗНЗ любові до Батьківщини, прагнення її розбудовувати, створення іміджу України як європейської держави, дбайливе ставлення до рідної землі, оточуючих людей, мови, традицій, культури, нести відповідальність за долю України.

Теоретичною основою впровадження навчальних курсів «Географія України» в основній та старшій школі є ідеологія національно-патріотичного виховання учнівської молоді. Патріотизм

характеризується етнічною приналежністю та прив'язаністю індивіда до рідної домівки, землі. Практичною складовою курсу є географічне краєзнавство. Зокрема, — шкільні екскурсії у природу та на виробництво. Вони мають великий виховний потенціал як джерело пізнання навколишнього життя і підготовки учнів до активної участі у розбудові країни.

Навчально-виховна діяльність учнів спрямовується на всебічне вивчення певної частини території країни (села, міста, району, краю, області), тобто її природи, населення, господарства, історії і культури.

В сучасних умовах учні одержують не лише певну суму географічних знань, але й проходять школу трудової і суспільної практики, навчаються самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися в потоці наукової і політичної інформації, вміти зіставляти свої бажання і вчинки із суспільними принципами і нормами, брати активну участь в громадянському суспільстві.

Дослідження рідного краю, природи, населення та господарства своєї країни сприяє здійсненню загальної освіти, підвищенню рівня загальноосвітньої підготовки учнів, розвитку їх здібностей і пізнавальної активності, свідомому вибору ними професії.

Виховне значення курсів «Географія України» в основній та старшій школі визначається тим, що вони допомагають учням наблизитися до умов життєвої практики, стати учасником суспільно значимих проектів, набути рис громадянина, відчутти себе справжніми господарями землі. Після кожного успішно реалізованого проекту (екологічного, соціального або економічного) учні начують наслідки своєї праці, втіленої в зелених насадженнях, скверах, парках, упорядкованих вулицях тощо. Виховне значення має не тільки результат праці, а й сам трудовий процес, що викликає моральне задоволення, радість творчості.

Провідна роль учителя географії у даному процесі полягає в професійному спрямуванні ідей та енергії учнівської молоді в правильне русло, пояснення важливості дотримання встановлених норм поведінки, допомога у організації соціологічних досліджень тощо. Проблематика проектної діяльності може стосуватися заходів з охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину.

Механізми реалізації національно-патріотичного виховання молоді на заняттях географії України в урочний, позакласний та позашкільний час:

---

1. Під час організації географічного тижня, передбачити заходи присвячені висвітленню цілісності та непорушності території нашої країни у рамках загальнонаціональної програми «Україна єдина».

2. Проведення заходів присвячених національним героям (Володимир Великий, Ярослав Мудрий, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик, С. Петлюра, Р. Шухевич та інші), відомим та авторитетним постатям, які роль відіграли роль у плані національного та державницького розвитку України враховуючи географічний аспект (Ярослав Мудрий, П. Орлик, Г. Сковорода, П. Куліш, Т. Шевченко, П. Чубинський, М. Грушевський О. Довженко, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Кравчук). Під географічним аспектом даного питання слід розуміти, не лише місце народження та діяльності певної особи, а й відношення до географії як науки, розуміння її освітньої ролі.

3. Широке використання в навчально-виховному процесі наукових досягнень і високохудожніх творів літератури та мистецтва авторів української нації та національних меншин (Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Шолом Алейхема, Володимира Вернадського, Ігоря Сікорського, Івана Айвазовського, Бориса Патона, Івана Марчука, Марії Примаченко та інших).

4. Організація екскурсійних подорожей, туристичних походів місцями Бойової Слави, історичними місцями, музеями (Київ — Київський Софійський собор, Києво-Печерська лавра, будинок Центральної Ради, Києво-Могилянська академія; Львів — Львівський оперний театр, Личаківський цвинтар, будинок-музей І. Франко у селі Нагуєвичі; Полтава — будинок-музей І. Котляревського, будинок-музей М. Гоголя у селі Гоголеве; музеї Ніжинського державного Університету; музеї Батурина; Канів — Тарасова гора, будинок-музей Т. Шевченка у селі Шевченкове; Іллінська церква у селі Суботів; Луцьк — замок Любарта), тощо.

5. Участь у Всеукраїнських історико-етнографічних експедиціях, які проводяться в рамках руху учнівської та студентської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля — земля моїх батьків».

6. Популяризація краєзнавства як одного з основних напрямів діяльності музеїв України, зокрема, організація інтерактивних виставок на тему «Шляхами шкільного краєзнавства», а також започаткування нових форм роботи — музейних експедицій.

7. В рамках краєзнавчої роботи та внутрішньо-шкільних заходів географічного спрямування передбачити висвітлення подій і особливостей української, російської, білоруської, єврейської, кримсько-татарської та інших культур народів, що проживають в Україні.

---

13. Вимоги до вчителя у розрізі навчання географії України

М. Криловець, Н. Гончарова

Соціальне значення учительської діяльності пов'язане з формуванням суспільної свідомості, культури, настроїв і потреб людей. Ця професія захоплююча, творча для людини, що її обрала, вона є джерелом постійного зростання і вдосконалення.

У той же час професія учителя складна і важка. Учитель покликаний формувати людину майбутнього, повинен не тільки встигати за соціальним, науково-технічним і культурним прогресом, а й випереджати його — володіти здатністю прогнозування.

Професійні якості вчителів є життєво важливими для впровадження інновацій. Якість освіти переважно визначається компетентністю вчителів та можливостями її використання в освітній практиці. Професійні та особисті якості педагога є найважливішою умовою й запорукою успішного розвитку системи освіти.

Професіограма є своєрідним паспортом, який містить сукупність особистісних якостей, педагогічних і спеціальних знань і умінь, необхідних для учителя. Саме на базі цього документа складають навчальні плани, за якими визначають кількість і диференціацію навчального часу по предметно, вимоги до знань, умінь і навичок майбутнього педагога, закладені у програмах і підручниках. Професіограми — система вимог, які ставить професія до людини. У професіограмі відбиті морально-психологічні риси, які є необхідними для майбутньої навчальної і виховної роботи з дітьми і які слід розвивати в процесі самовиховання і виховання у стінах ВНЗ.

Основні якості вчителя географії на тлі професіограми:

1. Гуманність — любов до дітей, уміння поважати їхню людську гідність, потреба і здатність надавати кваліфіковану педагогічну допомогу в їхньому особистісному розвитку.

2. Найбільш важлива якість, яка повинна бути притаманна учителю, — любов до дітей. Йдеться про мудру, добру й вимогливу любов, що вчить жити.

3. Справжня інтелігентність — високий рівень розвитку інтелекту, освіченість у галузі географії, ерудиція, висока культура поведінки.

4. Правдивість, справедливість, порядність, чесність, гідність, працьовитість, самовідданість. Важливу роль відіграють особистісні якості педагога, його чутливість до іншої людини, гуманність у помислах і діях. Але це не знижує актуальності такої риси, як вимогливість. Обов'язковою нормою в ставленні учителя до учнів є

справедливість. Водночас він не повинен приховувати свого невдоволення чи навіть обурення, якщо учні на це заслужили. У стосунках з учнями завжди потрібне почуття міри, неприпустимість крайнощів, що виходять за межі пристойності й педагогічної доцільності. Учитель завжди має бути твердим, непохитним, послідовним у своїх вимогах і водночас гнучким, здатним переглядати свої окремі рішення і вимоги, якщо це зумовлено конкретними обставинами та інтересами справи. Він є старшим другом, товаришем учнів, але насамперед їхнім наставником, керівником. Тому дружні взаємини учителя не повинні переходити у фамільярність та панібратство.

5. Інноваційний стиль науково-педагогічного мислення, готовність до створення нових цінностей і прийняття творчих рішень.

6. Любов до географії, потреба в знаннях, у систематичній самоосвіті. У світі активно розвиваються дві основні освітні парадигми, визначені Міжнародною комісією з питань освіти, науки і культури ООН: «освіта для всіх» та «освіта впродовж життя». В даному контексті сучасний вчитель географії має поповнювати, поглиблювати та вдосконалювати свої знання, набувати нового рівня компетентностей та рівня педагогічної майстерності. Щоб успішно вирішувати завдання, які стоять перед вчителем, щоб бути для учнів завжди цікавою людиною, треба постійно навчатися самому. На велике значення самоосвіти та саморозвитку, самовиховання та самореалізації наголошував свого часу видатний український педагог В Сухомлинський. Вчитель має активно працювати над собою — це запорука професійного успіху. Учитель має обов'язково займатися самовихованням. Рушійною силою цього процесу є бажання змінити себе і вдосконалюватись.

Кожен учитель повинен володіти педагогічною майстерністю, якої він набуває в процесі своєї практичної діяльності і оволодіння передовим педагогічним досвідом сучасної школи. Успіх учителя в оволодінні педагогічною майстерністю залежить від наявності у нього педагогічних здібностей. Ефективно впливає на розвиток педагогічних здібностей правильна організація навчально-виховного процесу в навчальних закладах.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Концепція навчання географії України в основній та старшій школі

За загальною редакцією доктора педагогічних наук
О. М. Топузова
та кандидата педагогічних наук
О. Ф. Надтоки

Редактор
Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 15.09.2018 р. Формат 60х90 1/16
Гарнітура Петербург. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк.3,5
Наклад пр. 300

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38 044 332-84-73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.